

GAMLE HUS DA OG NÅ

"Kjøra", Eikelands Verk

Foto KMK 2000

**Status for SEFRAK-registrerte bygninger
Gjerstad kommune
Aust-Agder fylke 2000**

Forord

Kulturminnekompaniet foretok år 2000 på oppdrag fra Riksantikvaren en kontrollregistrering av ca 3000 bygninger i kommunene Gjerstad, Nord Aurdal, Fræna og Kautokeino.

Undersøkelsen bygger på en landsomfattende registrering av hus bygd før 1900 kalt SEFRAK-registreringen. De innsamlete dataene danner grunnlaget for databasen Nasjonalt bygningsregister som ble åpnet i 2000.

Undersøkelsen ble gjort som et ledd i Riksantikvarens overvåkingsprogram av SEFRAK-registrerte hus i et representativt antall kommuner. Ved hjelp av periodiske kontrollregistreringer er målet å få informasjon om desimeringstakt og endringer på bygg eldre enn 1900.

Kontrollregistreringen knytter seg til nasjonalt resultatmål 1: ”Det årlige tapet av kulturminner og kulturmiljøer som følge av fjerning, ødeleggelse eller forfall, skal minimeres, og skal innen år 2008 ikke overstige 0,5 % årlig”.

Tidligere var det gjort spredte undersøkelser i presskommuner i Osloregionen – Nittedal, Lier og Ullensaker. Disse viste et gjennomsnittlig årlig tap på 1 % for hus eldre enn 1900. Satt på spissen vil dette si at om 80 år ville alle hus eldre enn 1900 være borte.

I 2000 besto utvalget for kontrollregistrering av utkantkommuner i fylkene Aust-Agder, Oppland, Møre og Romsdal og Finnmark.

Rapporten er skrevet av Kulturminnekompaniet. Rapportformen bygger på Nittedalrapporten, men er omarbeidet i samarbeid med Riksantikvaren, ved Gro Wester i 2000, fra 2001 Anke Loska.

April 2004

Unni Broe og Solrun Skogstad

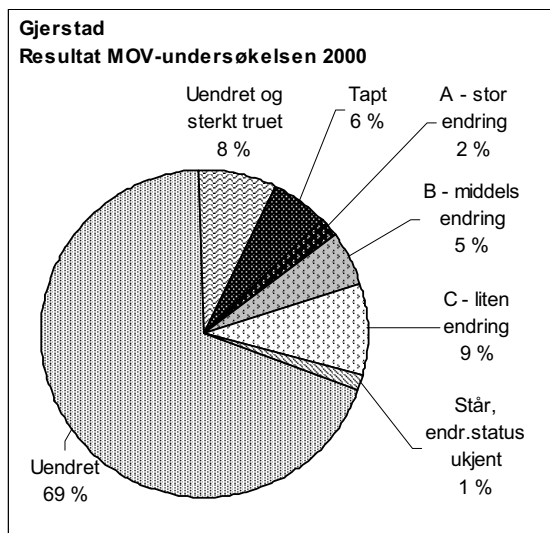
Innhold

0	SAMMENDRAG	6
0.1	Nøkkeltall Gjerstad	6
0.2	Kvantitative forandringer	6
0.3	Kvalitative forandringer	6
0.4	Årsak til tap og endring	7
0.5	Bruk av SEFRAK/GAB som planverktøy.....	7
1	"GAMLE HUS DA OG NÅ" – PROSJEKTETS INNHOLD OG IDEER	8
1.1	Rapporten som ledd i miljøovervåking (MOV).....	8
1.1.1	Om Riksantikvarens miljøovervåking (MOV).....	8
1.1.2	Miljømål	9
1.2	De fire utvalgte kommunene til MOV-undersøkelsen år 2000.....	9
1.3	Generelt om SEFRAK – Nasjonalt bygningsregister	9
1.3.1	Historisk utvikling	9
1.3.2	Opplysningene i registeret.....	10
1.3.3	Registreringsmaterialet.....	10
1.4	Bakgrunns materialet for MOV-undersøkelsen	10
1.4.1	Nasjonalt bygningsregister	10
1.4.2	Undersøkte SEFRAK-data	12
1.4.3	Parametere for MOV-undersøkelsen 2000	14
1.5	Samlet resultatoversikt MOV 2000.....	17
1.5.1	Kvantitative forandringer	17
1.5.2	Kvalitative forandringer	18
2	INNLEDNING	21
2.1	Kart over Gjerstad	21
2.2	Historikk og beskrivelse.....	22
2.2.1	Geografi og topografi	22
2.2.2	Bosetting og hovedtrekk i befolkningsutviklingen.....	22
2.2.3	Kommunikasjoner	22

2.2.4	Næringsgrunnlag	23
2.3	Grunnlagsmaterialet for MOV-undersøkelsen i Gjerstad.....	27
2.3.1	Antall undersøkte hus	27
2.3.2	Registreringstidspunkt.....	27
2.3.3	Spesielle forhold ved SEFRAK-registreringen i Gjerstad.....	27
2.3.4	Registreringskretser.....	28
2.3.5	Ytre Gjerstad og Øvre Gjerstad.....	28
2.3.6	Tettbygd/spredtbygd.....	28
2.4	Egenskaper ved undersøkte hus i Gjerstad.....	29
2.4.1	Samfunnssektor	29
2.4.2	Sosial miljøsammenheng.....	29
2.4.3	Bygningstyper	30
2.4.4	Alder.....	30
3	RESULTAT	31
3.1	Tap.....	31
3.1.1	Tap – samlet oversikt	31
3.1.2	Tap – samfunnssektor.....	31
3.1.3	Tap – sosial miljøsammenheng	32
3.1.4	Tap – bygningstyper	33
3.1.5	Tap – alder.....	33
3.1.6	Tapsårsaker.....	36
3.2	Endringer av gjenstående bygninger pr. år 2000	37
3.2.1	Endringer – samlet oversikt.....	37
3.2.2	Endring – samfunnssektor.....	38
3.2.3	Endring – sosial miljøsammenheng.....	39
3.2.4	Endring – bygningstyper	40
3.2.5	Endring – alder	41
3.3	Tilstand.....	48
3.3.1	Tilstand – samlet oversikt.....	48
3.3.2	Tilstand – samfunnssektor.....	48
3.3.3	Tilstand – sosial miljøsammenheng	49
3.3.4	Tilstand – bygningstyper	49
4	GEOGRAFISKE VARIASJONER I TAP OG ENDRING	52
4.1	Tap og geografiske variasjoner	52
4.1.1	Tap – områder: Ytre Gjerstad og Øvre Gjerstad	52
4.1.2	Tap – tettbygd/spredtbygd.....	53
4.2	Endringer og geografiske variasjoner	53
4.2.1	Endring – områder: Ytre Gjerstad og Øvre Gjerstad.....	53
4.2.2	Endring – tettbygd/spredtbygd	54
5	REGISTRERINGSTIDSPUNKT OG VARIASJONER I TAP OG ENDRING	55
5.1	Tap – variasjoner etter registreringsperiode	55
5.2	Endring – variasjoner etter registreringsperiode.....	55

6	KONSEKVENSER OG TENDENSER	56
6.1	Konsekvenser for kulturminner og kulturhistoriske sammenhenger som følge av kommunens generelle utvikling	56
6.1.1	Befolkningsutviklingen	56
6.1.2	Gårdstun, grend, jordbrukets kulturlandskap	56
6.1.3	Sammenhenger – lesbare kulturhistoriske strukturer	58
6.1.4	Eldre sentra, knutepunkter.....	58
6.2	Arealfragmentering, større inngrep	59
6.2.1	Vegprosjekter	59
6.2.2	Større anlegg.....	59
6.2.3	Den registrerte bebyggelsen fra 1900-tallet	60
7	SAKSBEHANDLING, PLANFORHOLD M.M.....	61
7.1	Bruk av SEFRAK-materialet i kommunen.....	61
7.2	Planforhold	61
7.3	Tilskudd til eldre bygninger og kulturlandskap.....	62
	KILDER.....	64
	VEDLEGG 1. BYGNINGSTYPER: TAP – ENDRING, TABELL	65
	VEDLEGG 2. REGISTRERINGSKRETSER: TAP – ENDRING, TABELL.....	66

0 Sammenheng

0.1 Nøkkeltall Gjerstad

Over en periode på 16 år har 6 % av de undersøkte bygningene gått tapt.

0.2 Kvantitative forandringer

MOV-undersøkelsen i Gjerstad omfatter 589 bygninger. 33 av disse har gått tapt. Det tilsvarer en prosentandel på 6 %. Gjerstad har den laveste prosentandel tap blant kommunene som ble undersøkt i år 2000.

46 bygninger er så sterkt truet på grunn av teknisk tilstand at de er rivingstruet. Det

tilsvarende en prosentandel på 8 % av de undersøkte bygningene. Dette er et minimumstall.

11 hus, eller 2 %, er så sterkt ombygde at de er vanskelige å kjenne igjen – endringstype A.

Selv om tallene for tap og stor endring (endringstype A) i Gjerstad er relativt lave hver for seg, utgjør de sammen med gruppen sterkt truede en bolk på 16 %, der kulturminneverdiene er borte for alltid eller sterkt svekket.

Totalt er 97 hus endret siden registreringstidspunktet, inkludert endringstype A. Det tilsvarer en prosentandel på 16 % av de undersøkte. De fleste endringer gjelder mindre påbygg og utskifting av ytre bygningselementer, endringstype B og C.

I år 2000 står 68 % av de undersøkte husene i tilnærmet samme form som ved registreringstidspunktet, og disse var ikke spesielt truet av dårlig teknisk tilstand. Andelen som var berørt av tap, endringer og dårlig teknisk tilstand var med andre ord ca. 30 %.

SEFRAK-registreringen i Gjerstad ble påbegynt i 1984 og avsluttet i 1994. Andelen tapte og endrete er klart høyere blant de som ble registrert tidligst i registreringsperioden.

Ytre Gjerstad ble først registrert. Forskjellen i tid siden registreringen er trolig den viktigste årsaken til at taps- og endringstallene er høyere i Ytre Gjerstad enn i Øvre Gjerstad, men kan også være påvirket av at det er Ytre Gjerstad som har hatt den største veksten i nærings-, bolig- og vegutbygging i tiden som er gått siden registreringen ble avsluttet.

0.3 Kvalitative forandringer

Sammenholder man tallene for tap, endring og tilstand i forhold til opprinnelig nærings- og samfunnmessig tilknytning, sosial miljøsammenheng og bygningstyper er tendensen klar: Det har skjedd en forskyving i hvordan ulike typer kulturminner er representert i kulturminnebestanden.

Hus knyttet til offentlig sektor, embetsverk og institusjoner har i liten grad vært utsatt for tap, er godt bevart og i hovedsak uten vesentlige endringer. Tallmessig er hus i disse kategoriene få, men likevel viktige for å forstå Gjerstads historie. Det er liten forskjell i hvordan tap, endring og tilstand slår ut for

kategorien "Bonde" og kategorien "Arbeider, husmann, tjenestemann". I utgangspunktet vet man at antall kulturminner som dokumenterer småkårsfolks historie alt er sterkt redusert i forhold til opprinnelig omfang og betydning for Gjerstads kulturhistorie. Det gjør tap og endringer mer merkbare.

Bolighus, som er den største enkeltgruppen hus, har lav tapsandel, er lite truet, men er mer endret enn gjennomsnittet i kommunen. De fleste eldre bolighus i Gjerstad er i bruk.

Bygningstyper som er direkte knyttet til næringsvirksomheter har vært mest utsatt for tap og er mest truet på grunn av dårlig teknisk tilstand. Særlig gjelder det hus som dokumenterer eldre driftsformer i jordbruket. Det gir seg størst utslag for hus som er knyttet til det tradisjonelle gårdstunet. Gruppen "Mindre uthus i/nær tunet" har nær dobbelt tapsprosent av gjennomsnittet. Særlig er bryggerhuset utsatt. Også driftsbygningene (enhetslåven) i Gjerstad har stor tapsandel og er truet på grunn av dårlig teknisk tilstand. Få utmarkshus er revet i løpet av undersøkelsesperioden, men flere er truet.

Produksjonshus som dokumenterer Gjerstad industrihistorie og andre næringsvirksomheter er i utgangspunktet få, og andelen som er truet på grunn av teknisk tilstand er høy.

Endringene representerer en utarming av mangfoldet i bygningstyper som forteller om utnyttning av naturressursene og Gjerstads næringshistorie, og har konsekvenser for kulturlandskap og sammen-setningen i kulturminnebildet.

Forandringene i småkårsbebyggelsen og desimeringen av eldre driftsbygninger i jordbruket, er det som har størst betydning for sammensetningen og representativiteten i kulturminnebildet som helhet. Virkningen forsterkes av at endringene i kulturlandskapet med tilgroing truer de samme miljøene.

0.4 Årsak til tap og endring

Forfall har ført til de fleste tapene. I alt 67 % har dette som direkte årsak, enten ved at huset er falt i ruin eller så er forfall oppgitt som grunn ved riving for opprydding. Oppføring av ny bygning eller ny arealbruk er grunn til 18 % av tapene. Ufrivilling brann og ulykke står bak 9 % av tapene.

Offentlige vedtak, vegutbygging eller andre større arealinngrep har ikke ført til tap av noen av de undersøkte husene. De fleste rivinger er med andre ord resultat av private beslutninger.

Flytting av hus er på noen få unntak ikke årsak til tap av hus i Gjerstad.

Manglende funksjon er den viktigste årsak til forfall og tap. De fleste revne hus har stått på småbruk som ikke lenger er i drift. Men det er ikke de fraflytta stedene som har de største tapene, en overvekt har stått på bruk som i dag har funksjon som boligeiendommer. Feriesteder og øde bruk har en noe lavere andel av tapene.

Av de gjenstående er det er først og fremst bolighus på gårdsbruk som er blitt boligeiendommer og bolighus og andre hus på gårder i drift som har blitt endret. Andelen endrete hus er lavere på feriestedene og endringene er mindre omfattende.

0.5 Bruk av SEFRAK/GAB som planverktøy.

Saksbehandlerne i Gjerstad kommune har tilgang på SEFRAK-registeret digitalt gjennom GAB, og kartfestingen er tilgjengelig digitalt. Kommunen har et komplett papirkopisett av skjemaene.

Det er innarbeidet rutiner for å bruke SEFRAK-materialet i saksbehandlingen på flere nivåer. Kultursekretæren har hovedansvaret for kulturminner og SEFRAK-materialet. Ved planarbeid og byggesaker der SEFRAK-registrerte bygninger, eller andre "anerkjente" kulturminner er involvert, blir fylkeskommunens kulturretat kontaktet. Gjerstad kommune har et aktivt historielag som er frivillig høringsinstans.

1 "Gamle hus da og nå" – prosjektets innhold og ideer

1.1 Rapporten som ledd i miljøovervåking (MOV)

1.1.1 Om Riksantikvarens miljøovervåking (MOV)

Miljøovervåking har i lang tid vært benyttet innen naturvern- og forurensingssektoren. Den er nå tatt opp av kulturminneforvaltningen.

Miljøforvaltningens definisjon av miljøovervåking er: Miljøovervåking er en systematisk innsamling av data ved hjelp av etterprøvbare metoder, om mulig basert på en hypotese om sammenhengen mellom årsak og virkning.

Miljøovervåking omfatter både påvirkning, effekter og miljøtilstand. Miljødatahåndtering av ulikt slag som kvalitetssikring og referanseproduksjon, samt vurdering og rapportering er også aktiviteter som hører inn under overvåking.

Målet er å dokumentere miljøtilstand- og utvikling i tid og rom, som følge av menneskeskapt påvirkning eller som følge av naturlige endringer.

Omfanget kan både være langsiktig eller tidsavgrenset, kontinuerlig eller diskontinuerlig (rullerende), og kan være landsdekkende, eller regionalt eller lokalt geografisk avgrenset.

Gjennom miljøovervåking vil Riksantikvaren: Følge med i kvantitative og kvalitative endringer i kulturminner og kulturmiljø og vurdere effekten av tiltak i forhold til bestandsutvikling, tilstand og representativitet.

Det har vært gjennomført to store registreringer av kulturminner i Norge: ØK-registreringen for automatisk fredete kulturminner og SEFRAK-registreringen for nyere tids kulturminner. Begge disse har vært tatt i bruk i de spredte punktvis undersøkelser på miljøovervåking innen kulturminneforvaltningen som har vært gjennomført til nå.

I 1994 ble Nittedal kommune i Akershus MOV-undersøkt mht. til nyere tids kulturminner som første kommune i landet. Undersøkelsen som tok utgangspunkt i SEFRAK-registreringen i Nittedal viste at 21 % av bygningsmassen fra før 1900 var blitt revet i perioden 1974-1994. Den viste også at det ble revet flest hus i tettstedene i kommunen. Her var tapet på 25 %. Dette skyldtes bl.a. et stort byggepress på grunn av nærheten til Oslo, noe som førte til at flere eldre hus måtte vike for yngre bebyggelse.

Nittedal ble seinere supplert med tilsvarende undersøkelser i sentrale strøk rundt Oslo, i kommunene Ullensaker og Lier.

I 1997 begynte Riksantikvaren en kontroll av ØK-registreringen (forminnek kontroll), og dette året ble Tromsø, Trondheim og Skien kommuner kontrollregistrert.

Etter hvert som miljøovervåking har kommet inn i mer organiserte former har Riksantikvaren satset på et kommuneprogram med et systematisk utvalg av norske kommuner. Riksantikvarens strategiske plan (2000-2005) slår fast: "Systematisk overvåking av kulturminner og kulturmiljøer skal etableres som løpende virksomhet". I 2000 fikk Riksantikvaren øremerkete midler til miljøovervåking i distriktene, og år 2000 er det første året i et omløp på fem år med ca. fire kommuner pr. år.

1.1.2 Miljøsmål

Punktvisse undersøkelser i andre kommuner understøtter resultatet fra Nittedal, og viser at 1 % av den eldre bygningsmassen forsvinner årlig. Satt på spissen vil en slik årlig avgang på 1 % innebærer at om 80 år vil praktisk talt alle bygninger bygd før 1900 være borte.

Med et bredere tallmateriale fra systematiske undersøkelser vil man kunne stille prognoser for hvor stor del av bestanden som vil forsvinne i løpet av en gitt tid. Disse dataene vil kunne danne grunnlag for politisk handling med sikte på vern.

Nasjonalt resultatmål

Det er et nasjonalt resultatmål at det årlige tapet som følge av fjerning, ødeleggelse eller forfall, skal minimeres og innen 2008 ikke overstige 0,5 % årlig.

1.2 De fire utvalgte kommunene til MOV-undersøkelsen år 2000

De aktuelle kommunene i år 2000, Gjerstad i Aust-Agder, Nord-Aurdal i Oppland, Fræna i Møre og Romsdal og Guovdageaidnu/Kautokeino i Finnmark, er plukket ut i samarbeid mellom Statistisk Sentralbyrå (SSB) og Riksantikvaren. Ingen av disse ligger i sentrale strøk.

Kommune nr./navn	Innbyggertall	Befolkningsutviklingen i undersøkelsesperioden	Hovednæring	Antall SEFRAK-registrerte objekter
0542 Nord-Aurdal	6500	Vekst	Service, turisme, landbruk	1696
0911 Gjerstad	2500	Tilbakegang	Skogbruk, industri	786
1548 Fræna	9100	Vekst	Landbruk, industri, fiske	1287
2011 Guovdageaidnu Kautokeino	3150	Vekst	Reindrift og reinproduksjon	81

NIKU har på oppdrag fra Riksantikvaren i år 2000 foretatt en kontroll av ØK-registreringen i tre av kommunene, Nord-Aurdal, Fræna og Kautokeino.

1.3 Generelt om SEFRAK – Nasjonalt bygningsregister

1.3.1 Historisk utvikling

Norsk Kulturråd tok initiativ til en landsomfattende registrering av faste kulturminner i Norge i 1970. Feltarbeidet kom i gang i form av prøveprosjekter i 1973. Registreringen ble først ledet av et eget sekretariat, "SEkretariatet For Registreringen Av faste Kulturminner i Norge", forkortet til SEFRAK. I 1977 ble sekretariatet oppløst, men navnet SEFRAK ble beholdt. SEFRAK ble da lagt under Miljøverndepartementets planavdeling. I 1989 ble ansvar for feltarbeid, registerdrift og videreutvikling av registeret overført til Riksantikvaren.

SEFRAK-registreringen ble avsluttet i 1995. Da var det registrert over 515 000 objekter. Ved et samarbeid mellom Statens Kartverk og Riksantikvaren ble SEFRAK-data koblet sammen med bygningsdelen i *GAB-registeret* og kalt *Nasjonalt bygningsregister*.

Feltarbeidet har vært faglig ledet av fylkeskommunenes kulturavdelinger. Fylkeskommunene og de enkelte kommuner har samarbeidet om den praktiske gjennomføringen av registreringer.

1.3.2 Opplysningene i registeret

SEFRAK-registreringen er en registrering av faste kulturminner. Med faste kulturminner menes jordfaste, ikke-bevegelige spor i landskapet etter menneskelig virksomhet.

Den opprinnelige hensikten var at registeret skulle omfatte alle typer kulturminner. Men av hensyn til fremdrift og ferdigstilling ble det bestemt fra departementet at registeret i første omgang skulle avgrenses til å omfatte bygninger. Enkelte steder er imidlertid andre faste kulturminner som veger, steingjerder, brønner og lignende tatt med.

Registeret omfatter derfor i hovedregel bare bygninger som er oppført i perioden 1537–1900. Unntak er gjort for enkelte miljøer som er vokst fram etter 1900, og for Finnmark og Nord-Troms hvor en stor del av bygningsmassen ble brent under krigen. Her er bygninger oppført i perioden 1900–1940 også tatt med. De fredete bygningene er allerede registrert i et fredningsregister. Kirkene og de statlige bygningene er registrert i tilsvarende registre. Det varierer om disse bygningene inngår i SEFRAK-registreringen.

SEFRAK-registerets styrke er bl.a. at alle bygninger innenfor det nevnte tidsrom er tatt med, uavhengig av alder, størrelse, teknisk tilstand, autenticitet, representativitet osv. Registeret er derfor egnet til å møte skiftende bevaringssyn og eventuelle nye prioriteringer som måtte komme innen kulturminnevernarbeidet. Ved bruk av registeret i MOV-undersøkelsen er det imidlertid viktig å huske at bygninger etter 1900 ikke er tatt med.

1.3.3 Registreringsmaterialet

Registreringen har vært drevet som feltarbeid. Opplysninger om bygningenes historie og tekniske tilstand, dvs funksjon, byggeår, eventuelle ombygginger, konstruksjon og materialer er fylt ut på skjema. Koder fra en detaljert kodeliste standardiserer informasjonen. Deretter har registrator kartfestet huset, fotografert, målt opp og tegnet grunnplan.

1.4 Bakgrunns materialet for MOV-undersøkelsen

1.4.1 Nasjonalt bygningsregister

SEFRAK-registreringen inneholder tre ulike registreringsskjema – skjema for hus, andre minner og miljøer. Denne MOV-undersøkelsen er konsentrert om hus og tar utgangspunkt i Nasjonalt bygningsregister. Andre minner og miljøer ligger ikke inne i Nasjonalt bygningsregister. I de fire kommunene består hovedtyngden i SEFRAK-registreringen av bygninger, men det er kun i Kautokeino det bare er registrert bygninger. Innslaget av registreringer av andre minner er lite i de andre tre kommunene. SEFRAK-registreringen i Gjerstad fra 1990-tallet inneholder flest miljøskjemaer.

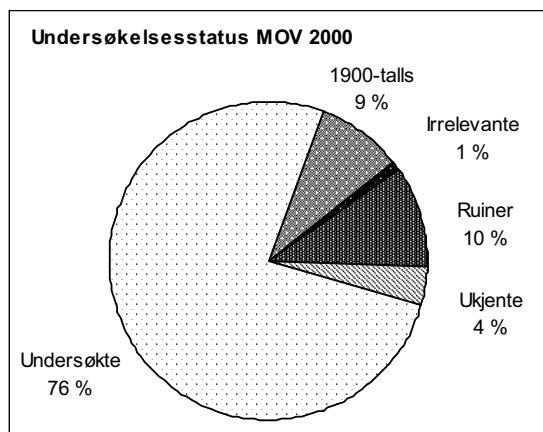
Variasjoner i registreringstidspunkt

Registreringen i de fire kommunene som var del av MOV-undersøkelsen i år 2000 forgikk fra 1977 til 1994. De fleste hus ble førstegangs-registrert i perioden 1980–1984. Det ordinære feltarbeidet var avsluttet 1993. Registreringene fra 1994 er få, og i hovedsak gjort i forbindelse med oppretting/avslutning av registreringen i kommunen.

Undersøkte bygninger 2000

I Nasjonalt bygningsregister er det til sammen 3850 registrerte objekter fra Gjerstad, Nord-Aurdal, Fræna og Kautokeino. Ikke alle disse er med i undersøkelsen, da flere faller utenom av forskjellige årsaker.

Kommune	Registrerte objekter 1977–94	Datert til 1900-tallet	Irrelevante	Ruiner	Ukjente	Undersøkte bygninger 2000
0542 Nord-Aurdal	1696	92	7	88	131	1378
0911 Gjerstad	786	36	10	140	11	589
1548 Fræna	1287	180	7	167	13	920
2011 Guovdageaidnu Kautokeino	81	36	5	0	0	40
Samlet	3850	344	29	395	155	2927

I alt 2927 bygninger er undersøkt og ligger til grunn for resultatanalysene i kommune-rapportene for MOV-undersøkelsen 2000.

Diagrammet til venstre viser hvor stor andel av de registrerte objektene som undersøkelses-grunnlaget utgjør (76 %), og hvor store andeler de andre gruppene har.

Hus datert til 1900-tallet

MOV-undersøkelsen år 2000 skilte i første omgang ikke ut hus datert til 1900-tallet. For at tallene for undersøkelsen i ulike deler av landet skulle bli mest mulig sammenlignbare ble det senere besluttet at bare hus bygd før 1900 skulle med. De opprinnelige analysene for år 2000 ble da omarbeidet i henhold til dette. Enkelte resultater fra undersøkelsen med hus fra 1900-tallet inkludert er likevel tatt med i eget kapittel i kommunerapportene. Dette er særlig vektlagt for Kautokeino, der den øvre registreringsgrensen var 1940 ved førstegangsregistrering.

Ruin

MOV-undersøkelsen gjelder endringsstatus for bygninger. Objekter som ble registrert som ruiner er derfor trukket ut av undersøkelsen. Med unntak for Kautokeino ble det registrert ruiner i de undersøkte kommunene. Det varierer noe hvordan ruinene er lagt inn i SEFRAK-databasen. En del av ruinene i Nord-Aurdal er lagt inn som "andre minner".

Registreringen viser at det har vært ulik praksis mht. hva som definerer en ruin. Noen har strengt fulgt SEFRAK-instruksen, andre har definert huset som ruin først når det bare er grunnmurer tilbake. Det vil uansett være rom for skjønn her. I et par tilfeller er definisjonen endret fra ruin til stående hus under MOV-undersøkelsen.

Irrelevant

En del hus ligger med to ulike registreringsnr. i registeret. Det ene er derfor trukket ut av undersøkelsen som irrelevant. Dette er særlig aktuelt i Nord-Aurdal og Kautokeino.

Noen "andre minner" er lagt inn i registeret som hus. De fleste av disse er brønner og sisterner.

Registeret inneholder også nye hus satt på gamle murer. Alder, funksjon og andre historiske opplysninger gjelder muren (som med andre ord er en ruin), mens bygningsbeskrivelsen gjelder det nye huset. Dette finner man særlig i skogområdene i Gjerstad.

Ukjent

En del registreringer har mangler mht. kartfesting. Det kan være at henvisning til kartblad mangler på skjemaet, at det aktuelle registreringsnr. ikke finnes på det aktuelle kartbladet, eller at kartbladet er kommet bort. I Nord-Aurdal er det et problem ved deler av den tidligste registreringen at kartfestingen ikke er blitt utført. Dette har særlig fått konsekvenser for registreringer i utmark. De fleste av objektene med slike mangler i kartfestingen er kommet i gruppen "ukjent". Noen objekter i registeret er notert som "avvist ved registrering". Her mangler all informasjon utenom objektnr.

Det finnes også enkelte skjemaer som har så mangelfulle opplysninger at de er trukket ut av MOV-undersøkelsen. Det kan være mangler eller feil mht. fotografier, feil kartfesting og andre åpenbare feil mht. objektopplysninger. Det er usikkert hvilke hus som er registrert.

I tillegg er det hus som av ulike grunner ikke er befart, og der heller ikke kontakt med eiere/brukere har kunnet gi opplysninger.

1.4.2 Undersøkte SEFRAK-data

Utgangspunktet for MOV-undersøkelsen har vært å se om de SEFRAK-registrerte bygningene fremdeles står, og om de er endret siden førstegangs-registreringstidspunktet. I feltarbeidet har prosjektet benyttet kopier av de originale SEFRAK-kartene og papirkopier av SEFRAK-skjemaene. De innsamlede dataene er lagt inn i en database som har utgangspunkt i et ekstrakt av SEFRAK-opplysningene i Nasjonalt bygningsregister.

For å undersøke eventuelle fysiske endringer i den registrerte bebyggelsen er det tatt utgangspunkt i SEFRAK-skjemaets fotografier, og beskrivelser av eksteriøret på førstegangs-registreringstidspunktet. Det er ikke gjort noen systematisk nyregistrering av enkeltelementer lik den opprinnelige registreringen. Observasjonene av endringene er basert på skjønn og har munnet ut i klassifisering av endringstyper (se neste kapittel).

I tillegg til å undersøke de rent kvantitative forandringer i kulturminnebestanden – hvor mange som er tapt og endret – har det vært et mål å se på mulige kvalitative forandringer. Hva slags følger tap og endringer har fått for det kulturhistoriske innholdet, og representativiteten i kulturminnebildet som helhet. Med utgangspunkt i strukturen i SEFRAK-registeret har man valgt ut noen aspekter som er undersøkt nærmere, det gjelder samfunnssektor, sosial miljøsammenheng, hustyper og alder. Andre aspekter som er undersøkt er geografiske variasjoner, og med bakgrunn i den lange registreringsperioden, om det er mulig å spore tendenser i tap-/endringfrekvensen over tid.

Samfunnssektor

SEFRAK-registeret er bygd opp etter en grovsortering av objektene i forhold til hvilke samfunnssektorer objektet tilhører. Dette er knyttet til koden for opprinnelig funksjon og nåværende funksjon. Utgangspunktet for MOV-undersøkelsen er opprinnelig funksjon. SEFRAK's ulike samfunnssektorer er: 1. Landbruk, fiske og fangst, 2. Boligbebyggelse uten næringstilknytting, 3. Fritidsbosetning, 4. Industri, 5. Merkantil virksomhet, 6. Offentlig forvaltning, kirke og militærvesen, 7. Undervisning, forskning og andre kulturformål, 8. Samferdsel, 9. Offentlig tjenesteyting og sosiale formål. I forhold til undersøkelsen av hustyper gir samfunnssektor et mer overordnet bilde av den samfunnsmessige miljøsammenhengen kulturminnene har vært en del av. Undersøkelsen ønsker å se om kulturminner tilknyttet bestemte samfunnssektorer har vært mer utsatt for tap og endringer enn andre. I flere kommuner er det svært få objekter i sektorene utenom landbruk. For å lette oversikten er derfor enkelte av "de andre" sektorene slått sammen i de grafiske framstillingene.

Sosial miljøsammenheng

Objektene i SEFRAK-registeret er koplet mot sosial miljøsammenheng. De er grovsortert i tre grupper som er: 1. Embetsverk/institusjon (eks. prest, sorenskriver, kommune, forening), 2. Næringsdrivende (eks. godseier, bonde, fisker, kjøpmann – det varierer om kategorien behandles som én gruppe eller mer finmasket) og 3. Arbeider, husmann, tjenestemann. Undersøkelsen ønsker å se om kulturminner fra bestemte sosiale miljøer er mer utsatt for tap eller endringer enn andre.

Definisjon av hustyper

Den undersøkte bygningsmassen er inndelt i et fast sett med hustyper for alle de undersøkte kommunene. Hustypene er løstrevet fra SEFRAK-systemets funksjonsinndeling, som ville vært for omfattende. I valg av hustype er det gjort en skjønnsmessig avveining av den funksjon huset er bygd for, og det preget det har i dag. Oftest vil hustypebetegnelsen samsvare med den man finner i objektribrikken på SEFRAK-skjemaet. I inndeling av hustyper er det sett bort fra næringstilknytting og sosial miljøsammenheng da dette undersøkes for seg. Kategorien "Bolighus/våningshus" vil derfor være vid og omfatte bolighus på husmannsplassen, prestegården, i arbeiderforstaden og i villabyen. Listen under viser at hustyper knyttet til jordbruket dominerer i materialet.

Hustypebetegnelsene som er brukt i MOV-undersøkelsen (og lagt inn i databasen) representerer en grovsortering. "Sidebygning" omfatter hus der bryggerhus, drengestue og kårstue inngår. "Andre mindre uthus i/nær tunet" omfatter hus som utedo, vedskjul, vognskjul, smie, kjone, badstue m.m. Med "Fjøs, stall, låve" er det tenkt på enkeltstående eller sammenstilte uthus i rekke, i motsetning til "Driftsbygning" som er enhetsbygningen/enhetslåven i jordbruket. For hus i utmarka er det skilt mellom slike som står i hjemmemarka – "Utløe, sommerfjøs", og hus på setra – hvor ordet "seter" er lagt til i hustypebetegnelsen.

Tanken er at undergruppene forenkler oversikten, samtidig som inndelingen tar vare på typiske trekk ved eldre byggeskikk – med egne hus for et variert sett med arbeidsoppgaver, funksjoner og utnyttelsen av ulike ressurser i landskapet.

Betegnelsene som brukes er standardiserte, da de lokale betegnelsene varierer.

For at den grafiske framstillingen skal være lesbar er hustypene (utenom "Bolighus/våningshus" og "Bygård") igjen inndelt i større grupper. Gruppene som grafene er bygd på vises med uthevet skrift i tabellen under. For oversikt over resultatene fra MOV-undersøkelsen fordelt på de enkelte hustypene, viser vi til tabeller i vedlegg til hver kommunerapport.

Bolighus/våningshus	Bygård
Mindre uthus i/nær tunet	Andre hustyper
Sidebygning	Næringsbygg (meieri, industri, kraftverk, teglverk, mølle, trandamperi, salteri, røykeri m.m.)
Stabbur/loft	Kraftstasjon, transformatorstasjon
Andre mindre uthus i/nær tunet	Forretning
Driftsbygninger i tunet	Hotell, gjestgiveri, skysstasjon, kafé m.m.
Fjøs, stall, låve (enkelstående)	Stasjonsbygning
Driftsbygning (enhetsbygningen)	Kirke, kapell
Hus i utmarks/seter	Skole/internat
Utløe, sommerfjøs	Forsamlingshus
Kvern, sag	Sykehus, pleiehjem
Koie	Kommunehus
Andre hus i utmark	Bygdemagasin, telthus, tollbod
Seterbu/sel	Hytte
Seterløe	Ukjent
Seterfjøs	
Andre hus på setra	
Naust, sjøhus, fyr m.m.	
Naust	
Sjøhus	
Rorbu	
Fyr m.m.	

Alder

Tidfestingen av hus i SEFRAK-materialet må leses med forbehold. Som for de andre variablene er det en stor grad av skjønn i dateringene. Likevel er dateringene interessante i forhold til den kvalitative analysen. Med utgangspunkt i hvordan dateringer av hus forholder seg til Kulturminneloven, er dateringene sortert etter følgende grupper: Før 1650, 1650–1849 (inkl. uspes. 1800-tall), 1850-1899, 1900-tall, ukjent.

Registreringskretser – geografiske forhold

Et siktemål med MOV-undersøkelsen er å se om beliggenhet i forhold til sentrum/periferi, tettbygd/spredbygd områder påvirker kulturminnebestanden.

SEFRAK-registreringen ble organisert i felt etter de samme grunnkretser som SSB har brukt i folketellingene fra 1970, 1980 og 1990. Disse tar utgangspunkt i befolkningstetthet. Kretsinnstillingen for Nord-Aurdal, Fræna, og Kautokeino er organisert etter grensene som gjaldt ved folketellingen i 1970. Gjerstad er organisert etter kretsinnstillingen som ble innført ved folketellingen i 1980. Kretsinnstillingen som SSB benyttet i 1980 inneholder flere kretser enn den fra 1970. I kretsinnstillingen fra 1970 er tettstedene skilt ut som egne kretser. Det er de ikke i 1980.

Kretsinnstillingen kan belyse tap og endringer knyttet til kulturminnenes geografiske beliggenhet, dvs. om visse strøk i en kommune er mer utsatt enn andre.

For oversikt over resultatene fra MOV-undersøkelsen fordelt på registreringskretser viser vi til tabeller i vedlegg til hver kommunerapport.

Registreringsperioder

Det er store forskjeller kommunene i mellom mht. registreringstidspunkter:

- Nord-Aurdal har den lengste registreringsperioden fra 1977 til 1990, med tyngdepunkt mellom 1985–1989.
- Fræna begynte registreringen i 1979 og avsluttet i 1984, med et klart tyngdepunkt fra 1979–1982.
- I Gjerstad foregikk registreringen over en 10-års periode fra 1984 til 1994. Tyngdepunktet her ligger i perioden 1990–1994.
- Kautokeino ble registrert fra 1978 til 1985, med tyngdepunktet i 1980, ett hus ble registrert i 1991.

Det store tidspennet i registreringen (17 år for kommunene som ble undersøkt i år 2000) kompliserer tolkningen av resultatene. For å kompensere for dette er registreringsåret lagt inn i databasen sammen med resultatene. Materialet er i analysen delt inn i registreringsperioder på 5 år. Disse er:

1975 – 79	1980 – 84	1985 – 89	1990 – 94	1995 – 99
-----------	-----------	-----------	-----------	-----------

De samme perioder brukes for alle kommuner. Dette gir muligheter for å se nærmere på forskjeller mellom registreringsperioder og på forskjeller mellom kommunene.

1.4.3 Parametere for MOV-undersøkelsen 2000

Følgende parametere skal undersøkes: 1) tap, 2) ombygging og 3) teknisk tilstand.

Tap

Tap er det absolutte tap av SEFRAK-registrerte objekter siden registreringstidspunktet. Det betyr at huset fysisk sett er borte.

Flytting som tap

Hus som er flyttet vil framkomme som tap, med unntak for flytting innen et snevert geografisk område – som for eksempel et gårdstun. Så langt undersøkelsen gir opplysninger om det, er det gjort rede for hvor mange som er flyttet.

Tilbygg, påbygg, ombygging

Det er definert tre ulike grader av endring: A, B og C.

- Endringstype A* Stor endring. Sterk grad av ombygging. Utvidelse av bygningens bruksareal. Tilbygg/påbygg som i størrelse dominerer den opprinnelige bygningen. Bygningens opprinnelig volumkarakter er endret.
- Endringstype B* Middels endring. Mindre omfattende ombygging. Utvidelse av bygningens bruksareal. Mindre påbygg/tilbygg som underordner seg den eksisterende bygningen.
- Endringstype C* Liten endring. Endring av bygningens karakter gjennom generelt vedlikehold, for eksempel ved utskifting av ytre bygningselementer som ny panel, takbelegg og vinduer/listverk.

I utgangspunkt tar MOV-undersøkelsen ikke stilling til om endringene er gode eller dårlige.

Et mål med undersøkelsen er å skille ut antall bygninger som er så sterkt ombygde at det er lite eller ingenting igjen av bygningens opprinnelig karakter (endringstype A). Disse bygningene har i stor grad mistet sitt preg, og må i kulturminnesammenheng regnes som relativt verdiløse. De kan likevel ha bygningshistorisk kunnskapsverdi og betydning som elementer i kulturlandskapet.

For endringstype B og C vil et eventuelt tap av kulturhistorisk verdi variere langt mer med hvordan endringene er utført. Endringstype B kan for eksempel romme hus som er tilbygd, men hvor den opprinnelige delen har beholdt både form og autentisitet i detaljer.

Enkelte endringer representerer nok for folk flest en tilbakeføring til eldre uttrykk. De vil likevel bli registrert som en endring i denne undersøkelsen, som oftest i gruppe C. En vanlig endring av denne typen er for eksempel at moderne takbelegg erstattes av torv. Hus som ved registreringen hadde funktispreg som følge av endringer midt på 1900-tallet, og som nå er "ført tilbake" til empire eller sveitserstil, er også klassifisert i gruppe C – om de ikke ellers er tilbygd eller påbygd. MOV-undersøkelsen tar ikke hensyn til om det er belegg for om endringer er historisk riktige eller ikke.

Utgangspunktet er huset ved førstegangs-registreringstidspunktet. Det blir likevel et stort element av skjønn i klassifiseringen av de endrete husene i de tre endringstypene. Karakterendring kan være like utslagsgivende som størrelsen på påbygg/tilbygg. En endring, som klart signaliserer funksjonsendring, kan representere et like stort inngrep i husets karakter som et tilbygg.

På et hus som alt er preget av mange endringer i nyere tid, for eksempel med mange ulike typer vinduer, panel m.m. vil nye utskiftninger i mindre grad merkes. Det er også stor forskjell på hva de enkelte hustypene vil tåle. En stor driftsbygning som alt er sammensatt av flere utbygg vil ha større "toleranse" for nye tilbygg, enn en klassisk tømmerlåve eller et lite stabbur.

Problemer med å registrere mindre endringer

Dette berører vurderingen av hvilke objekter som skal klassifiseres i endringsgrad C eller gå inn i restkategorien "uendret". I mange tilfelle kan det være vanskelig både å observere og klassifisere mindre endringer. Dette kan dels ha med kvaliteten på foto og bygningsbeskrivelsen på SEFRAK-skjemaet å gjøre. For å få mest mulig enhetlig behandling av materialet, er det valgt å ikke se på skifting mellom relativt moderne takbelegg som bølgeblikk, eternitplater, asbetsplater, aluminiumsplater, papp m.m. som endring.

Det kan også være vanskelig å spore endringer av visse vindustyper. Det gjelder særlig moderne sprossevinduer som kan være vanskelig å se på fotografier uten nærbilder. Det kan være vanskelig å skille falske sprosser fra ekte, og vippevinduer i riktig format fra eldre. Det ligger derfor en stor grad av skjønn og vurdering av karakter i om dette er vurdert som endring.

Om panel, listverk, vinduer og takbelegg er helt fornyet, men av samme typer som ved registreringen, vil dette i de fleste tilfelle ikke bli registrert som endring. Undersøkelsen har derfor ikke som mål å registrere tap av autentisitet på detaljnivå.

Står – status ukjent

En del hus har det ikke vært mulig å klassifisere endringsgrad til. Dels skyldes det, som nevnt over, kvaliteten på SEFRAK-skjemaet, dels kan det være hus som var under oppussing/ombygging – enten ved den opprinnelige SEFRAK-registreringen, eller ved MOV-undersøkelsen 2000. Disse går inn i undersøkelsen som "Står".

Riving av deler av hus

En spesiell type endring framkommer når deler av hus blir revet. Dette har vært særlig aktuelt i Fræna og Nord-Aurdal. Konstruksjoner som laft, bindingsverk og stav/grind er her kombinert. Romsdalslånet har ofte en bindingsverksdel i den ene enden som ble brukt til vedskjul og andre lagerformål. I Valdres er det vanlig å finne tømmerlåver bygd inntil en bolk med tømmerfjøs eller et vognskjul av bindingsverk – ofte registrert som ett hus. En typisk endring her er at bindingsverksdelen blir revet, eller at fjøsdelen i den sammenbygde driftsbygningen blir revet. Grindabygde hus kan bli forkortet med noen stavpar. Dette er de mest vanlige former for "del-rivinger" av hus.

I slike tilfelle kan den resterende delen være uendret. I utgangspunkt er disse klassifisert i endringstype B. Der den revne delen har vært den dominerende eller husene i tillegg er endret på andre måter, er de klassifisert i endringstype A.

Takbelegg

Den mest vanlige endringen i alle de undersøkte kommunene er skifting av takbelegg. Både Nord-Aurdal og Fræna har skifer som tradisjonelt taktekke. Siden disse er de to største kommunene i undersøkelsen, er utskifting av skifer til mer moderne takbelegg den mest forekommende endringen i MOV 2000. Denne endringen er klassifisert som endringstype C.

Truet på grunn av teknisk tilstand/forfall

Bygningene er vurdert etter dagens tilstand (2000), og det er ikke foretatt en systematisk sammenligning med tilstanden på førstegangs-registreringstidspunktet, men denne har vært en pekepinn. Det er et stort element av skjønn i vurderingen, som baserer seg på et første inntrykk og ikke tekniske undersøkelser. Det er bare de mest truede som er tatt med, og tilstanden er ikke kjent for alle gjenstående hus. Tallene over truede på grunn av forfall/teknisk tilstand må leses som minimumstall.

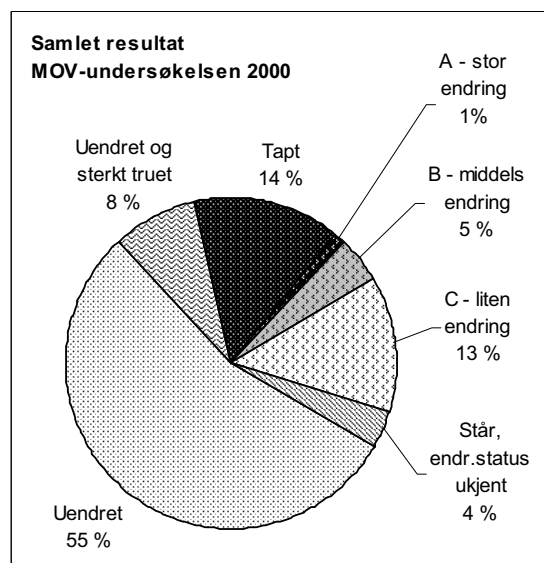
Konsekvenser og tendenser

Målet med dette punktet er å fange opp sammenhenger som ikke kommer fram ved den kvantitative analysen av SEFRAK-objektene, på bakgrunn av kommunens generelle utvikling. Utgangspunktet er utviklingen siden registreringen ble avsluttet. Det ses på konsekvenser av fraflytting/tettstedsvekst og eventuelle større inngrep/arealfragmentering.

1.5 Samlet resultatoversikt MOV 2000

1.5.1 Kvantitative forandringer

	Tapt		Truet		A: stor endring		B: middels endring		C: liten endring		Står, endringsstatus ukjent		Uendret	
	antall	%	antall	%	antall	%	antall	%	antall	%	antall	%	antall	%
Gjerstad	33	6 %	46	8 %	11	2 %	32	5 %	54	9 %	8	1 %	405	69 %
Nord-Aurdal	174	13 %	161	12 %	5	0,4 %	52	4 %	127	9 %	41	3 %	818	59 %
Fræna	199	22 %	33	4 %	16	2 %	48	5 %	204	22 %	56	6 %	364	40 %
Kautokeino	17	43 %	3	8 %	0	0 %	0	0 %	0	0 %	2	5 %	18	45 %
MOV 2000 samlet	423	14 %	243	8 %	32	1 %	132	5 %	385	13 %	107	4 %	1605	55 %

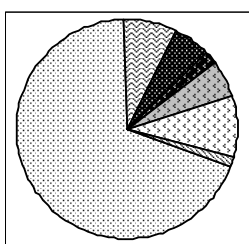

MOV-undersøkelsen 2000 omfatter 2927 bygninger for de fire kommunene samlet. Av disse har 423 gått tapt. Det tilsvarer en prosentandel på 14 %.

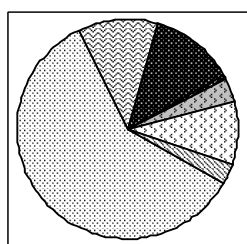
243 bygninger er så sterkt truet på grunn av svekket teknisk tilstand at de er rivingsruet. Det tilsvarer en prosentandel på 8 % av de undersøkte bygningene. Dette er et minimumstall.

Bare 32 hus, dvs. 1 %, er så sterkt ombygde at de er vanskelige å kjenne igjen – endringstype A.

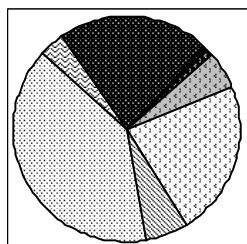
Tallene for tapt, sterkt truet og stor endring (endringstype A) utgjør til sammen en bolk på litt under 24 %, der kulturminneverdiene er borte for alltid, eller er sterkt svekket.

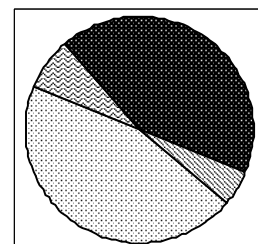
Gjerstad

Nord-Aurdal

Fræna

Guovdageaidnu/Kautokeino

Sammenligner man de fire kommunene viser det klare forskjeller, men også visse fellestrekk.

Gjerstad og Kautokeino representerer ytterpunkter. Om man ser på det viktigste trusselbildet for bestanden – tapt, truet og endringstype A (stor endring) samlet, blir andelen for Gjerstad 15 % og Kautokeino 50 %. Nord-Aurdal og Fræna nærmer seg hverandre med henholdsvis 25 % og 27 %.

Ser man på andelen uendrete (og ikke åpenbart truet av forfall) blir bildet noe annerledes. Gjerstad kommer igjen "på topp" med nær 70 % uendrete hus, mens Fræna har lavest andel – 40 %, Kautokeino 45 % og Nord-Aurdal rundt 60 %.

Det er også stor forskjell i forekomsten av endringer. Hus i Kautokeino er ikke endret. Fræna har størst endringsandel, men de fleste endringene er mindre omfattende og dreier seg for en stor del om vedlikehold. Trolig kan den relativt lavere andelen truede ses i sammenheng med dette. Hus i Gjerstad og Nord-Aurdal er om lag like mye endret, men en del av endringene i Gjerstad har vært mer omfattende, flere har valgt å bygge ut huset.

1.5.2 Kvalitative forandringer

De fleste endringer gjelder utskifting av ytre bygningselementer (endringstype C), og dreier seg om vedlikehold. Det har ført til at tradisjonelle elementer ved eldre byggeskikk når det gjelder taktekke og ytterkledning har vært i tilbakegang siden SEFRAK-registreringen. Det gjelder f.eks. de karakteristiske skifertakene i Nord-Aurdal og Fræna, og sponkledningen på vegger utsatt for "været" i Fræna. Det har også vært en tendens til "tilbakeføring" til mer "opprinnelige" typer – torvtak i Nord-Aurdal og Fræna og krum tegl i Gjerstad – i noen utstrekning gammel krum tegl.

Registreringstidspunkt, endring i rivetendens

Forskjeller i registreringstidspunkt er viktig å ha i mente når man sammenligner resultatene for kommunene. Gjerstad med det klart laveste tapet, har også den ferskeste registreringen, som startet i 1984. Nord-Aurdal var først ute – i 1977, men tyngdepunktene i registreringsaktivitetene for Nord-Aurdal, Fræna og Kautokeino ligger fra slutten av 1970-tallet og utover i første halvdel av 1980-tallet. Den var i hovedsak avsluttet når Gjerstad startet opp. Nord-Aurdal, Fræna og Kautokeino bør derfor være noenlunde sammenlignbare når det gjelder tid som er gått siden registreringen. Forskjeller i tid kan ikke forklare hele den store avstanden i tapsprosent til Gjerstad.

Undersøkelsen understøtter ikke resultatet fra Nittedal, om at det har vært en økende tendens til å rive gamle hus utover i undersøkelsesperioden. Dette kun med bakgrunn i materialet fra Gjerstad og Nord-Aurdal (der registreringsaktiviteten har vært fordelt over flest år, og muliggjort en slik del-analyse).

Guovdageaidnu/Kautokeino

Kautokeino er den kommunen som skiller seg mest ut når det gjelder kulturgeografisk bakgrunn og typen kulturminner som inngår i undersøkelsen. Registreringen (datert før 1900) representerer kun primærnæringen, ved hus knyttet til reindrift og småbruk. De registrerte bygningene består for det meste av stabbur, og noen få små fjøs og bolighus, som ikke var i opprinnelig bruk. Dette har først og fremst sin bakgrunn i "den brente jords taktikk" under okkupasjonsmaktens tilbaketog i 1944, men også i reindriftsamenes byggeskikk. Flytting av hus inngår som tap i MOV-undersøkelsen, og en god del av tapet i Kautokeino gjelder flytting. Flytting av hus, særlig stabbur (áiti) har vært vanlig i samisk kultur, bl.a. ved arv og gave, men tapene (inkl. flyttingen) i Kautokeino må også relateres til strukturendringene i andre halvdel av 1900-tallet. Nedlagte småbruk med konsentrasjon om større enheter, og modernisering av reindriftnæringen med nye bolighus i byggefeltene er stikkord.

De viktigste konsekvensene i denne sammenheng gjelder den samiske gården i elvelandskapet, med stabbursrekkene som illustrerte verddeforholdet, dvs. samarbeidet mellom de fastboende og flyttsamene, dette kulturlandskapsbildet er blitt ytterligere svekket i løpet av undersøkelsesperioden.

Samfunnssektorer

De andre kommunene har en mer variert og representativ sammensetning i kulturminnebestanden.

Da man valgte å trekke bebyggelse fra 1900-tallet ut av undersøkelsen sank også andelen hus med tilknytting til andre samfunnssektorer enn primærnæringen, dvs. jordbruk og fiske. Men mange hustyper er representert, og det er variasjon mht. opprinnelig sosial miljøsammenheng.

Jordbrukets bygninger dominerer undersøkelsesmaterialet i alle kommunene, men Fræna har naturlig nok et stort innslag av hus for kystnæringen. Med fiskeværene Bjørnsund og Bud er det også materialet fra Fræna som best representerer eldre tettstedsbebyggelse. Innslaget i Gjerstad og Nord-Aurdal er mer beskjedent.

Gjerstad er kommunen som med Egelands Verk, har det størst innslaget av hus knyttet til eldre industri, men det er karakteristisk at det først og fremst gjelder tilknyttete boligmiljøer, i liten grad produksjonshus, som var gått tapt før registreringen kom i gang.

Siden primærnæringene dominerer grunnlagsmaterialet er det naturlig at det er her vi finner de fleste tapene, og at prosentandelen for sektoren følger gjennomsnittet for kommunen. Det er stor variasjon i hvordan de andre sektorene kommer ut i undersøkelsen. At embetsgårder som prestegården o.l. stort sett er intakte, er som forventet. En gruppe som ser ut til å være mer utsatt er de gamle skolestuene, som skolesentraliseringen på 1960–70-tallet gjorde overflødige. Det gjelder Nord-Aurdal og Fræna, i Gjerstad har det ikke skjedd noe med denne bebyggelsen siden registreringen.

Sosial miljøsammenheng

Når det gjelder sosial miljøsammenheng dominerer hus knyttet til selvstendig næringsdrivende undersøkelsesmaterialet, i hovedsak ved bønder – i tillegg fiskere i Fræna og reineiere i Kautokeino. Dette har sin forklaring i at opphør av husmannsvesenet og fraflytting fra de mest marginale plassene ligger langt tilbake i tid, men kan også skyldes manglende opplysninger i materialet. Tapsandelene for hus som dokumenterer denne kategorien ligger likt med, eller litt under gjennomsnittet. Det gjelder alle kommunene (unntatt Kautokeino). Selv om de prosentvise andelene er noe lavere, betyr ikke det at de "kommer godt ut" i undersøkelsen. Fordi andelen i kulturminnebestanden er desimert som følge av utviklingen, er dette kulturminner som i utgangspunktet er sårbare for endringer. Virkningene av tapene forsterkes av at endringene i kulturlandskapet med tilgroing gjerne truer de samme miljøene – det gjelder arbeider-/skogsarbeiderbruk i Gjerstad, småbruk og plasser i "bakliene" i Nord-Aurdal, småbrukernes seteranlegg i Nord-Aurdal og en del av bruka lengst ut mot kysten i Fræna. (Med 1900-tallsbebyggelsen inkludert, forsterkes trusselbildet for småårsbebyggelsen.)

Jordbrukets bygninger

Undersøkelsen viser også klare fellestrekk mellom kommunene. Det største tapet gjelder hus som dokumenterer eldre driftsformer i jordbruket, hus for spesialiserte funksjoner og hus for ekstensiv utnyttelse av naturressursene. Det er hustyper det ikke lenger er bruk for, og som det er vanskelig å finne nye funksjoner til. De samme hustyper er truet på grunn av dårlig teknisk tilstand.

Det er også variasjoner i hvilke hustyper som er mest rammet, variasjoner som reflekterer forskjeller i kulturhistorie og byggeskikk. Driftsbygningene i tunet er særlig utsatte, det gjelder alle fire kommuner. I Nord-Aurdal dreier det seg først og fremst om den eldre typen med fjøs, stall, låve som står for seg selv. Det er karakteristisk for Nord-Aurdal at det her er registrert mange i denne gruppen, den mer moderne enhetslåven fikk i hovedsak først innpass etter 1900. I Gjerstad og Fræna ble enhetslåven introdusert tidligere, den dominerer i undersøkelsesmaterialet for driftsbygninger og ligger høyt på tapstallene. I Kautokeino er det svært få, eldre driftsbygninger igjen, det gjør tap ekstra merkbart. Små hus i det tradisjonelle gårdstunet som eldhus/bryggerhus, drengestuer, smier, skjul og stabbur er også utsatte for tap. Særlig gjelder det eldhus/bryggerhus slik det reflekteres i tallene for Nord-Aurdal og Gjerstad. Også stabbur er utsatt for tap, men det gjelder først og fremst i Fræna. Det kan se ut som om hustypen har høyere "status" i Nord-Aurdal og Gjerstad, og at det forklarer lave tapstall her. I Nord-Aurdal er det registrert langt flest stabbur.

I Nord-Aurdal er en stor del av den registrerte bygningsmassen knyttet til seter og utmark. Dette er fortsatt et av de mest aktive seterbrukende områdene i landet. Sommerfjøs og utløer i heimemarka og særlig høyløene i stølsområdene topper tallene over tapte og truede, både i antall og prosentvis. Materialet fra Gjerstad og Fræna reflekterer at strukturendringene i jordbruket som gjorde seterbebyggelsen overflødig var kommet langt da SEFRAK-registreringen kom i gang. Det er registrert mange ruiner i kategorien, men det er også enkelte høye tapsandeler for de gjenværende.

Bildet for andre hus på setra er mer vekslende. Husene i selve setertunet har vært mindre utsatt for tap, men er ofte mer endret. Det gjelder særlig bolighuset på setra (seterbu/sel) – i Nord-Aurdal noe uventet også seterfjøset, som ofte har fått ny funksjon i sammenheng med fritid eller drift.

Bolighus, fiskevær, eldre tettstedsmiljøer

Bolighuset har lavere prosentandel tapte enn gjennomsnittet i alle kommuner (unntatt Kautokeino). Lavest er den i Gjerstad, der kun 5 av 80 hus er borte, noe som gir et tap på 2 %. De fleste bolighus i Gjerstad er i bruk, selv om gårdsdrifta er nedlagt – enten som vanlig bolig eller som feriested. I de andre kommunene varierer dette aspektet mer, innslaget av fraflytta øde bruk er større. Bolighus er også den hustypen som er mest endret, og har størst andel mer omfattende endringer.

Bebyggelsen knyttet til fiskevær, sjøhus og naust har vært mindre utsatt for forfall og tap enn jordbruksbebyggelsen. Det har vært lettere å opprettholde sjøbrukets hus, uten for store ombygginger – som del av fiskerinæringen, eller til fritid/turisme.

De eldre tettstedsmiljøene som inngår i MOV-undersøkelsen 2000 er i liten grad berørt av tap, noe mer av endring. Fiskeværene på Bud og Bjørnsund i Fræna, med mange hus, bidrar mye til dette bildet, men det understøttes av eldre tettstedsmiljøer i Gjerstad og med noe forbehold Nord-Aurdal.

Årsak til forfall og tap

Den viktigste årsaken til forfall og tap er at hus ikke lenger er i bruk. Det er derfor særlig hus tilknyttet det gamle jordbruket som har gått tapt. Dette gjelder også kystkommunen Fræna – til tross for at orkanens herjinger nyttårshelga 1991/1992 tok mange naust og sjøhus.

Forfall som direkte årsak til tap kan knyttes til fra 46–67 % av tapene. Dernest kommer riving for oppføring av ny bygning eller annen ny arealbruk, som ligger til grunn for 16–20 % av tapene. Bak de fleste tapene i denne bolken står endringer i det aktive jordbruket.

I Gjerstad og Fræna kommer dernest "ufrivillig brann eller tap som følge av naturkatastrofe". I Fræna er det orkanen nyttårshelgen 1991/92 som gir utslag.

Flytting er en merkbar årsak til at hus er borte i Nord-Aurdal, selv om prosentandelen flytta hus ikke kan sammenlignes med Kautokeinos. Både tradisjon, byggeskikk (med mange mindre laftehus) og klimatiske forhold spiller inn her.

Andelen rivinger som følge av offentlige planvedtak som vegutbygging, boligutbygging eller andre utbyggingsplaner er liten i alle de undersøkte kommunene for 2000.

I motsetning til i Nittedal og Lier, viser ikke undersøkelsen av de fire kommunene i 2000 tettstedspress eller vegutbygging som noen stor tapsfaktor.

Samfunnsutviklingen

Kommunene er forskjellige både når det gjelder geografi og samfunnsutvikling, men alle er merket av store endringer i nærings- og bosettingsmønster. Strukturendringene i jordbruk, fiske og reindrift i andre halvdel av 1900-tallet har hatt stor betydning for bygningsmassen vi undersøker, viktigst har endringene i jordbruket vært. I alle kommunene har antall driftsenheter i jordbruket gått ned, selv om jordbruksarealet er opprettholdt eller økt. Antall sysselsatte i primærnæringene har gått tilbake, mens antall sysselsatte i service- og tjenesteytende næringer har vokst. Gårdstun har i vekslende grad gått over til å bli boligeiendommer, feriesteder eller de er lagt øde. I alle kommunene har det vært folkeforflytninger innen kommunen – fra utkantene mot sentrum.

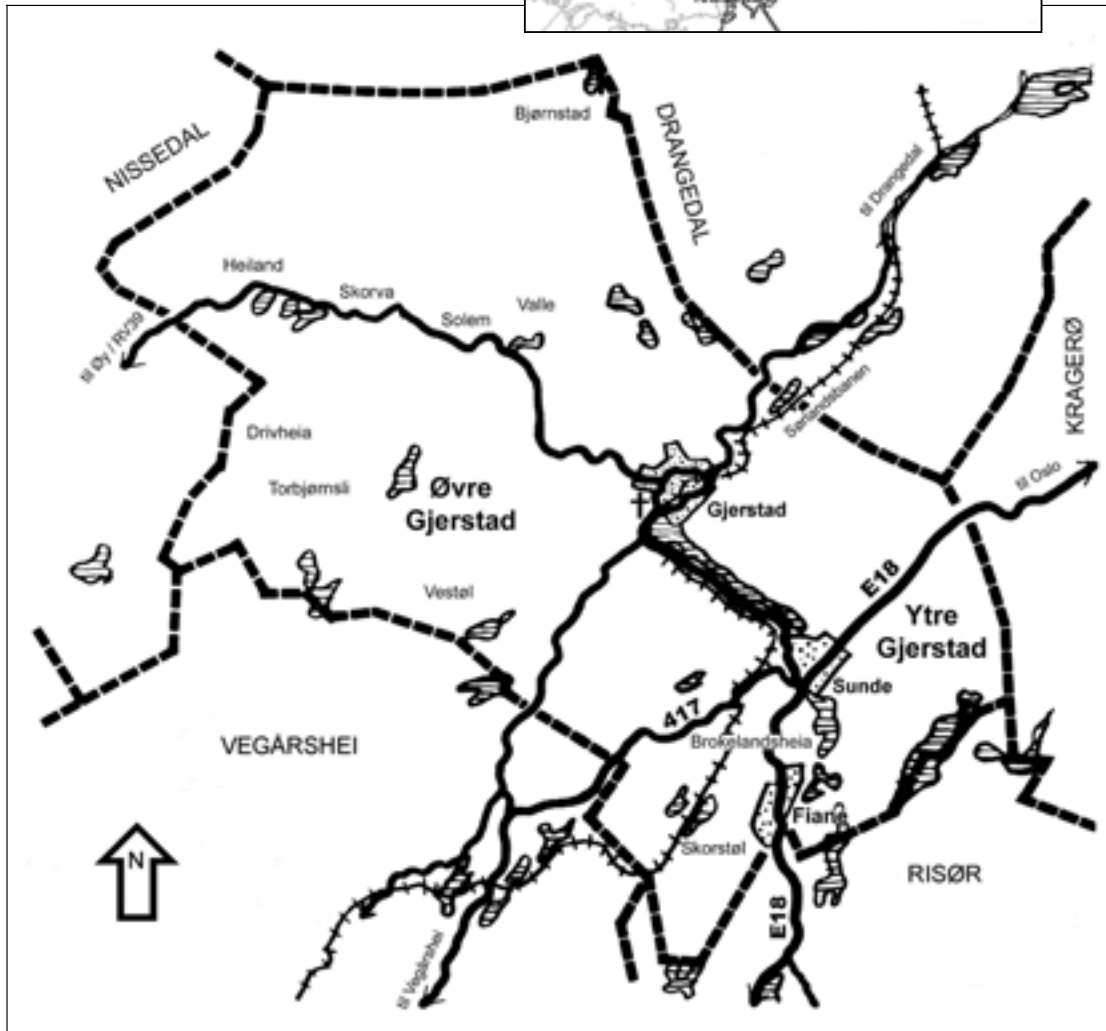
Bruk av SEFRAK/GAB som planverktøy

Gjerstad var den kommunen som hadde innarbeidet flest faste rutiner i bruk av SEFRAK-materialet i år 2000. Det gjaldt tilgjengelighet til papirkopisett, digitale versjoner av skjema og kart, samt kontakt med fylkeskommunens kulturavdeling. I de andre kommunene varierte det mer hvordan SEFRAK var tilrettelagt og brukt.

2 Innledning

2.1 Kart over Gjerstad

2.2 Historikk og beskrivelse

2.2.1 Geografi og topografi

Gjerstad ligger øst i Aust-Agder fylke og grenser til Telemark i øst, vest og nord, til Risør og Vegårshei kommuner i sør. Sentralt gjennom kommunen renner Gjerstadvassdraget med Storelva som den viktigste elva, og Gjerstadvatnet og Holtefjorden som de største vannene. Vassdraget har sine utspring i heiområdene mot Telemark i nord og løper ut i Søndeledfjorden. På begge sider av vassdraget hever skogkledte åser og heier seg opp til 300–500 moh. Topografien er småkupert og oppbrutt, og deler landskapet inn i mange små rom, som åpner seg ved vannene og ved partier av Gjerstadelva.

2.2.2 Bosetting og hovedtrekk i befolkningsutviklingen

I januar 2000 hadde Gjerstad 2509 innbyggere. Befolkningstetthet pr. km² var i 1998 åtte. Folketallet har i etterkrigstid variert. Fra tidlig på 1950-tallet var det synkende til en oppgang på 1970-tallet som stagnerte i 1983. Fra SEFRAK-registreringen startet i 1984 til 2000 har folketallet gått tilbake med 8 % (2004 personer). Tilbakegangen skyldes både fraflytting og fødselsunderskudd. Befolkningen i Aust-Agder fylke har i samme periode økt med 9 %. (Økningen på landsbasis har vært 8 %.)

Tyngden i bosettingen følger vassdraget. Her er de viktigste jordbruksområdene, og kraftpotensialet i elva har gitt grunnlag for andre næringer. Landbruksbebyggelsen dominerer, og ved nordenden av Gjerstadvannet er bosettingen tettest. Her ligger administrasjonssenteret i kommunen ved det gamle kirkestedet med Gjerstad kirke fra 1848 og prestegården. I nærheten vokste Egddalen fram som et handelssted i siste halvdel av 1800-tallet, etter at bygdevegen ble anlagt gjennom området. Det eldste "tettstedet" i kommunen er industristedet Egeland Værk, jernverket, som ble etablert ved Gjerstadvassdraget lengst sør i kommunen i 1706, på delet mot Risør. Her er all virksomhet nedlagt, og det meste av den gamle verksbebyggelsen brukes til ferieformål.

I tillegg til kommunesenteret er det konsentrasjoner av boligbebyggelse et par steder langs E18, særlig ved Sunde og Fiane. Her er det også næringsbebyggelse. På 1990-tallet ble Brokelandsheia næringspark anlagt ved den nye traseen til E18, med butikker, kafé, informasjonssenter m.m. Her ligger også tekniske industribedrifter som Tellefsdal A/S. Anlegget på Brokelandsheia har vært en konkurrent til butikkene i Gjerstad. I de vide heiene rundt Gjerstadvassdraget er det spredte gårdsbruk og enkelte gamle setre. I nord eier Statskog store områder. Vestøl er ei mindre grend med heigårder. Noen av heigårdene er fortsatt i drift, bl.a. på Vestøl, men de fleste heigårder og setre nyttes i dag til fritidsbruk. En del er lagt øde. Det er spredt hyttebebyggelse i heia, og to hyttefelt.

2.2.3 Kommunikasjoner

Gjerstadelva har fra gammelt vært ei viktig kommunikasjonsåre. På denne ble tømmeret fløtt, og folk brukte den når de skulle til kirke eller til byen. Rundt 1800 ble den Vestlandske hovedveg bygd gjennom kommunen. Den ble i 1860-åra erstattet av en veg i hovedsakelig ny trasé. Fergeforbindelsen over Holtefjorden ble da erstattet av Sundebru. Den Sørlandske Hovedveg, Rv. 40 og E18 har fulgt denne fram til arbeidet med ny trasé ble påbegynt på 1980-tallet. I dag er ny E18 bygd ferdig fra Telemark til Brokelandsheia, og E18 har fått et nytt krysningssted over Gjerstadvassdraget sør for Sundebru. Strekingen Brokeland - Østerholt sto ferdig i 1989, og Østerholt – Telemark grense i 1997. Dagens E18 går fortsatt i samme korridor som den gamle. Over flere partier kan man oppleve tre generasjoner riksveger parallelt i landskapet. I 1860-åra ble det også bygd ny bygdeveg til Gjerstad sentrum – Gjerstadvegen. Den tok utgangspunkt ved Sundebru som ble et knutepunkt. Rv. 415 til Vegårshei ble ferdigstilt på 1960-tallet. For øvrig binder et vel utbygd vegnett de forskjellige delene av kommunen sammen. I 1920–30-åra ble Sørlandsbanen bygd gjennom Gjerstad med stasjon i Egddalen ved Gjerstadvannet, like ved administrasjonssentret. Ny trasé for Sørlandsbanen gjennom Gjerstad er under planlegging.

2.2.4 Næringsgrunnlag

Av kommunens totale areal utgjør jordbruk 2 % og produktiv skog 69 % (1996). Gjerstad er fra gammelt en jord- og skogbrukskommune. Med unntak av noen få store gårder og verksgårder har bruka vært relativt små. I dag drives det et allsidig jordbruk med melkedyr, ungfø, fôrproduksjon og poteter. Jordbrukstellingene for perioden 1989–99 viser at det totale antall bruk har gått ned, mens det dyrka arealet øker. Arealøkningen skyldes at det har blitt mer fulldyrka eng til slått og beite. Det er særlig de mindre bruka som er nedlagt, mens antallet bruk på over 100 dekar har økt. Jordvegen til mange bruk er lagt til naboens, og jordbruksarealet som leies ut, har økt i det siste tiåret. Det er karakteristisk for kommunen at de fleste gårdstuna er bebodd, men flere har skiftet funksjon til rene boligeiendommer.

Skogbruket har vært en viktig næring i Gjerstad. Eikelands Verk var en stor skogeier. Utover 1800-tallet ble Holmen i Trydalsgrenda den største skoggården og ved eierskap var den knyttet til Eikelands Verk. I 1956 overtok Statens Skoger det store skoggodset under navnet Gjerstadskogene. Staten har fortsatt skogen, men de fleste småbruk og plasser er i de seinere årene solgt til brukerne. Gårdsanlegget på Holmen eies i dag av Norges Husflidslag.

Industrien har lange tradisjoner med etableringen av Eikelands jernverk i 1706. Transport av tømmer, kol og jernmalm til verket ga arbeidsplasser til mange. Jernverket ble nedlagt i 1884, men industrivirksomhetene i området fortsatte med treforedling under det nyetablerte Egelandts Verk. Tremassefabrikken på Eikeland var i drift til 1916. Treforedlingsindustrien i nedre deler av Gjerstadvassdraget fortsatte til 1949 med tresliperi i Stifoss, på grensa mot Risør, og i Risør ble det anlagt en stor tremassefabrikk på Sønedeled i 1907. Det har også vært virksomheter som mølledrift og annen småindustri andre steder langs Gjerstadvassdraget.

I nyere tid har mekaniske bedrifter som Tellefsdal A/S og Gjerstad mekaniske Verksted vært de største arbeidsplassene. Disse ble etablert ved hovedvegene. Godt over halvparten av de sysselsatte i kommunen arbeidet i 1990 i industri og servicenæringer. Jordbruket sysselsatte kun 10 %, omtrent like stor andel som sektorene transport og bygg og anlegg. Flere pendler og har jobb utenfor kommunen.

Gårdsanlegget på Holmen eies i dag av Norges Husflidslag som driver sitt kurscenter for husflid her. Etter at Statens Skoger flytta administrasjonen ut av Gjerstad forfalt bygningene, og det oppsto diskusjon om anleggets framtid. Vernetanken vant og i 1976 startet restaureringsarbeidene. Det er fire fredete bygninger på Holmen: to våningshus, ett stabbur og en drengestue. (Foto SEFRAK 1993.)

*Gjerstad tettsted. **Over:** Gjerstadvannet med området rundt prestegården, som ses øverst til høyre.*

***Under:** Egddalen. Selv om den eldre bebyggelsen i tettstedet Gjerstad ligger relativt spredt, har stedet som helhet en konsentrasjon av eldre, godt bevarte hus, flere med tilknytning til fellesskapets historie. De er viktige for å definere stedets karakter. Av registrerte hus gjelder, det foruten prestegården, bl.a. Almuestua, Meieriet, kolføgdens hus på Grantangen, bygningsmiljøet rundt knutepunktet Egddalen og flere større gårdsanlegg på Ulltveit. Det er få tap og lite endringer i den eldre bebyggelsen ved Gjerstad tettsted.*

Gjerstad prestegård. Hovedbygningen, stabburet og sidebygningen er fredet.

Grantangen ved Gjerstad sentrum. Her hadde Eikeland jernverk kolhus, og her bodde verkets kolfogd.

Arbeidet med å sette i stand de nedslitte arbeiderboligene i "Gata" på Eikelands Verk startet tidlig på 1970-tallet, og ble i stor grad utført på dugnad av brukerne som hadde overtatt husene til fritidsboliger. Norsk Kulturråd og Riksantikvaren støttet arbeidet.

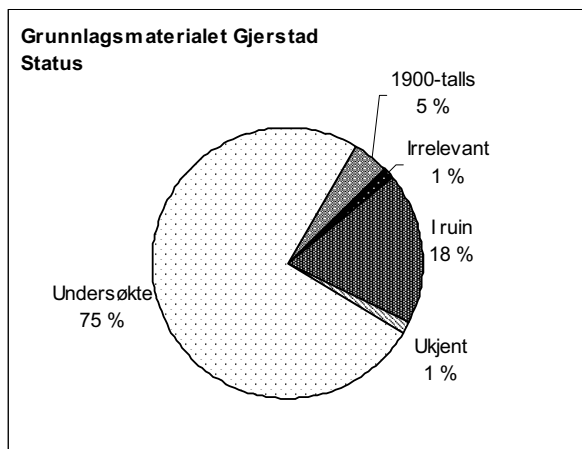

Eikelands Verk , med forvalterboligen til høyre. Åtte av Gjerstads femten vedtaksfredete bygninger befinner seg på Eikelands Verk.

2.3 Grunnlagsmaterialet for MOV-undersøkelsen i Gjerstad

2.3.1 Antall undersøkte hus

Registrerte objekter 1984-94	Objekter datert til 1900-tallet	Irrelevant	Ruin	Ukjent	Undersøkte bygninger 2000
786	36	10	140	11	589

Det totale antall registrerte objekter i perioden 1984–1994 er 786. Av disse ligger 589 hus til grunn for MOV-undersøkelsen i Gjerstad Da er hus datert til 1900-tallet, objekter som ble registrert som ruiner etter hus, andre typer minner og andre registreringer som faller utenfor undersøkelsen, trukket fra.

2.3.2 Registreringstidspunkt

Registreringen foregikk over en tiårs periode fra 1984 til 1994, med tyngdepunkt på begynnelsen av 1990-tallet. Flere av kretsene ble tilleggsregistrert i 1994.

Registreringen ble gjennomført ved at man begynte i sørøst, i Ytre Gjerstad og arbeidet seg gradvis innover. Ytre Gjerstad ble i hovedsak registrert på 1980-tallet, Øvre Gjerstad i hovedsak på 1990-tallet.

Det lange tidsspennet i registreringsperioden, og sammenfallet mellom registreringsperioder og områder, kompliserer analysen av eventuelle sammenhenger mellom tap og endring og geografisk beliggenhet.

2.3.3 Spesielle forhold ved SEFRAK-registreringen i Gjerstad

Selv om registreringen i hovedsak har vært gjennomført med 1900 som øvre grense, er ca. 5 % likevel datert til 1900-tallet. Disse objektene er geografisk spredt, det er ingen "spesielle" 1900-tallsmiljøer som er tatt med. Det ble registrert få andre minner enn hus, men en god del ruiner. Til gjengjeld har miljøskjemaet vært brukt flittig, særlig på 1990-tallet. Det ble til sammen registrert 786 objekter. Landsgjennomsnittet pr. kommune er ca. 800.

Registreringene har en jevn og god kvalitet. Opplysningene på skjemaene er fylt ut og bildekvaliteten er god. For den videre bruken av dataene i MOV-analysen er det gjort noen få endringer i valg av koder for sosial miljøsammenheng og opprinnelig funksjon.

Under feltarbeidet for MOV-undersøkelsen kom det ikke fram åpenbare hull i tilfanget, trolig har de fleste hus fra før 1900 kommet med.

2.3.4 Registreringskretser

Kretsinnndelingen i Gjerstad er organisert etter de samme grunnkretser som Statistisk sentralbyrå har brukt i folketellingene fra 1980. Disse tar utgangspunkt i befolkningstetthet. SSB har delt kommunen inn i to delområder; Ytre Gjerstad og Øvre Gjerstad, og 15 grunnkretser. Ytre Gjerstad omfatter grunnkretsene 101–107, Øvre Gjerstad kretsene 201–208.

Kretsene er brukt som utgangspunkt for å belyse eventuelle geografiske variasjoner i tap og endring i den SEFRAK-registrerte bebyggelsen. Det er sett på forskjeller mellom SSBs to delområder Ytre og Øvre Gjerstad, og mellom tettbygde og spredtbygde områder.

2.3.5 Ytre Gjerstad og Øvre Gjerstad

Ytre Gjerstad er området langs og sør for E18. Sør for E18 ligger Egeland's Verk. Det er Ytre Gjerstad som har hatt størst aktivitet i undersøkelsesperioden, med utbygging av nærings- og servicesenteret på Brokelandsheia, anlegg av nye traséer for E18 og nye boligfelt. Tyngden i Gjerstads moderne industri er lokalisert langs E18. Jordbruksområdene er konsentrert til navnegårder som ligger spredt på høyder i det dels kuperte landskapet. Det er mange småbruk.

I Øvre Gjerstad ligger store sammenhengende jordbruksområder, kommunens administrasjonssted, kirke og jernbanestasjon. Bosettingen er særlig tett ved Gjerstadvannet. Lengst i nord er det store skogområder med spredte heigårder og gamle seterområder. Her eier Statskog store områder.

En sammenligning mellom delområdene viser at begge har en like stor prosentvis andel av reduksjonen i folketallet mellom 1980–90, men det er variasjon mellom enkeltkretser. På grunn av feil i tellingene i to av kretsene i 2000 er det vanskelig å si noe om forholdet som helhet da, men trolig er det bare enkeltkretser i Ytre Gjerstad som har hatt vekst mellom 1990 – 2000. Den største tilbakegangen i folketall i hele undersøkelsesperioden er det krets 102 Eikeland i Ytre Gjerstad som har hatt. Det skyldes trolig at flere småbruk i området er gått over til å bli feriesteder.

2.3.6 Tettbygd/spredtbygd

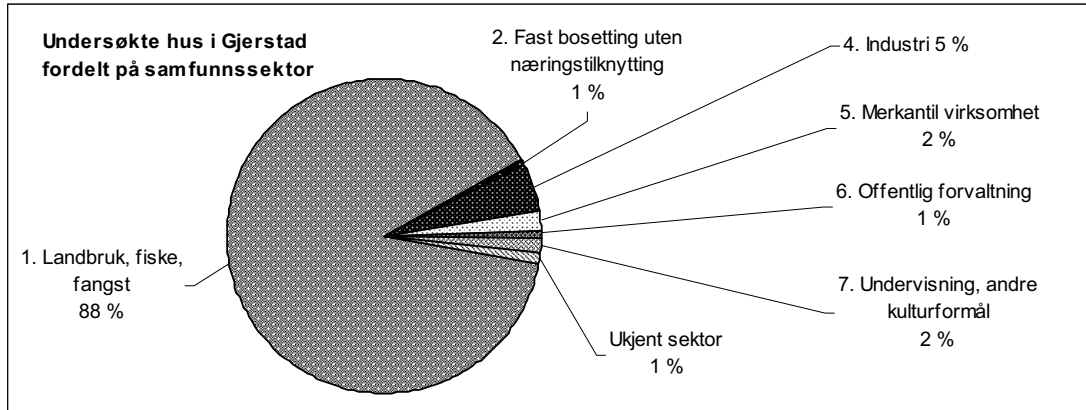
Gjerstad er en spredtbygd kommune. Ved folketellingen i 1970 og 1980 var det ingen husklynger i kommunen som tilfredstilte kravene til definisjon av tettsted. Valget av "tettsteds-kretser" for undersøkelsen er derfor gjort på skjønn. Det er tatt utgangspunkt i kretser som har bebyggelse med tettsteds-karakter. De fleste av disse kretsene (unntatt 202, Gjerstad sentrum) har også store arealer med landbruk og utmark.

I Øvre Gjerstad ligger den viktigste tettbebyggelsen i tilknytting til administrasjonsstedet, i kretsene 201 og 202. I Ytre Gjerstad, langs E18 og sør for E18 er det partier med tettbebyggelse på Fiane, Sundebru og Holte. Tettbebyggelse finnes her i kretsene 101, 103, 105 og 107. Siden 1980 har tre av tettbebyggelses-kretsene hatt reduksjon i befolkningen, mens i hvert fall to i Ytre Gjerstad og trolig sentrums-kretsen 202 Gjerstad, har hatt vekst.

Det er registrert langt flere hus i spredtbygde kretser enn i de med tettbebyggelse, over tre ganger så mange.

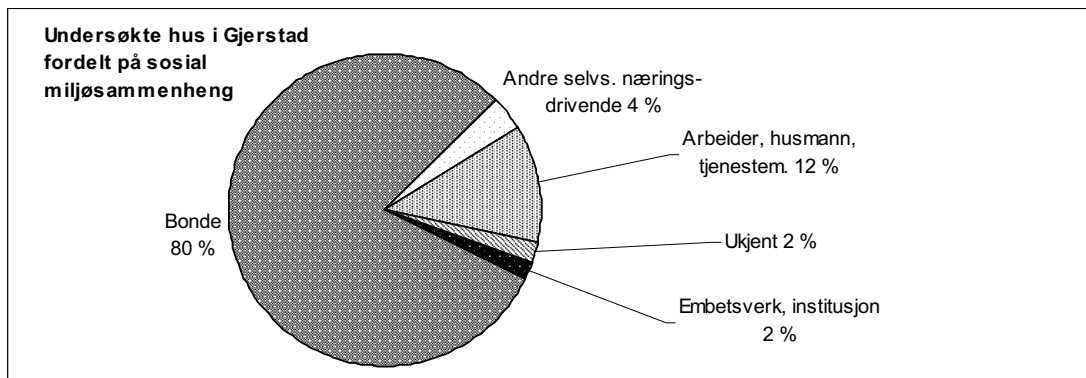
2.4 Egenskaper ved undersøkte hus i Gjerstad

2.4.1 Samfunnssektor

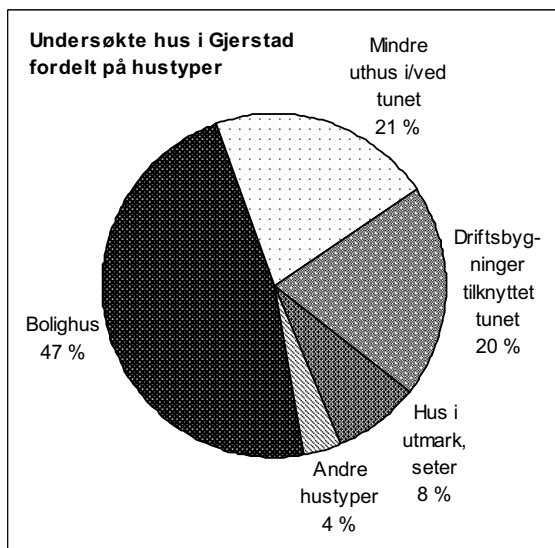
I det undersøkte Gjerstad-materialet er det registrert hus knyttet til 6 av SEFRAKs 9 samfunnssektorer. Sektordiagrammet viser hvilke samfunnssektorer bygningene var knyttet til da de ble bygd. Fordelingen viser at landbruket dominerer med hele 511 av de 589 bygningene. Hus knyttet til industrivirksomheter utgjør den nest største gruppen, i hovedsak er dette bolighus og uthus knytte til Eikelands Verk. Bare noen få næringsbygg som dokumenterer produksjon er tilbake. Øvrige sektorer har en liten andel med få hus i hver gruppe.

2.4.2 Sosial miljøsammenheng

Sektordiagrammet viser hvilke sosiale miljøer som har satt sterkest spor etter seg i den registrerte bygningsmassen. Bøndene utgjør naturlig nok den største gruppen, med 473 hus. Arbeidere og husmenn (av tjenestemenn er det kun svært få i Gjerstad) følger dernest med 72 hus. Øvrige sosiale kategorier er kun representert med få hus.

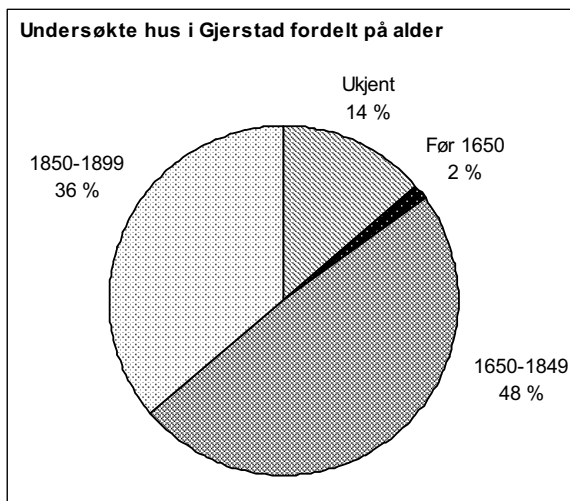
2.4.3 Bygningstyper

De registrerte bygningene fordeler seg på 22 bygningstyper. "Bolighus", i alt 278 stykker, utgjør nær halvparten av alle registrerte hus. Ellers reflekterer utvalget at de fleste registrerte hus er knyttet til jordbruket og at det er hus i eller nær tunene som er i flertall.

Gruppen "Mindre uthus i/ved tunet" består av sidebygning, stabbur, og mindre skjul, og her er det flest av typen sidebygninger – som i Gjerstad i hovedsak vil si bryggerhus. Det er relativt få stabbur i Gjerstad, bare 20 stykker er med i undersøkelsesmaterialet. Det er også karakteristisk for de eldre bygningsmiljøene i Gjerstad at langt de fleste hus i gruppen "Driftsbygninger knyttet til tunet" er av typen *enhetslåve* med mange funksjoner samlet under ett tak. Andelen enhetslåver er høyere i Gjerstad enn i de andre kommunene som MOV-undersøkelsen omfattet i år 2000.

2.4.4 Alder

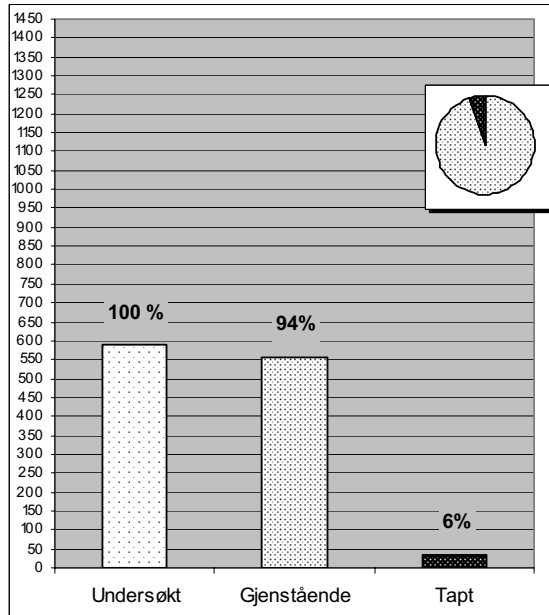

Diagrammet over aldersfordelingen viser at halvparten av alle registrerte hus ved registreringen ble datert til før 1850. Selv om det er stor usikkerhet ved datering av hus, indikerer en relativ høy alder på bygningsmassen. Trolig vil flere i gruppen ukjent også være blant de eldste. Dateringen til før 1650 er naturlig nok ekstra usikker, og gir mer en indikasjon på at dette også er "gamle" hus. I Gjerstad gjelder dette ni undersøkte hus, de fleste er bolighus. Dateringen er da gjerne knytte til en del av huset som har tradisjon for å være gammel.

3 Resultat

3.1 Tap

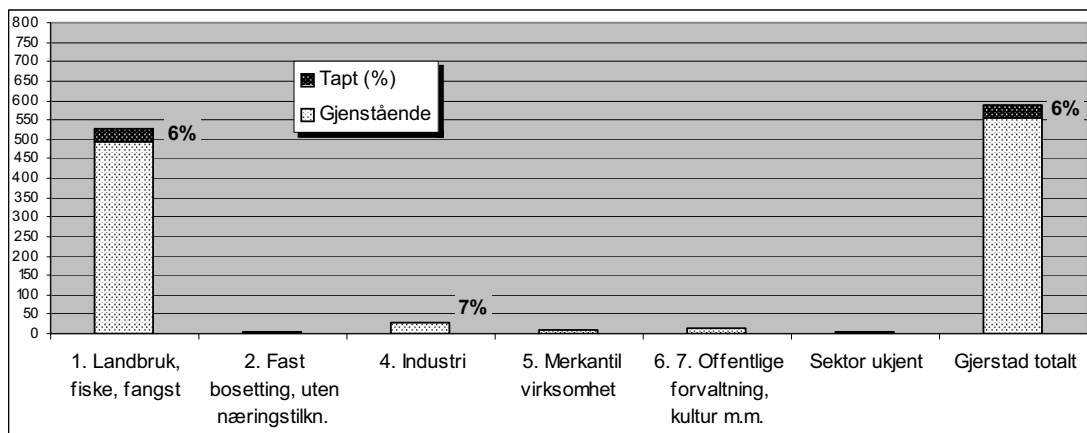
3.1.1 Tap – samlet oversikt

Av 589 undersøkte bygninger i Gjerstad er 33 tapt siden registreringstidspunktet. Det vil si at 6 % av den undersøkte bygningsmassen fra før 1900 er borte.

556 bygninger, 94 %, står fortsatt.

3.1.2 Tap – samfunnssektor

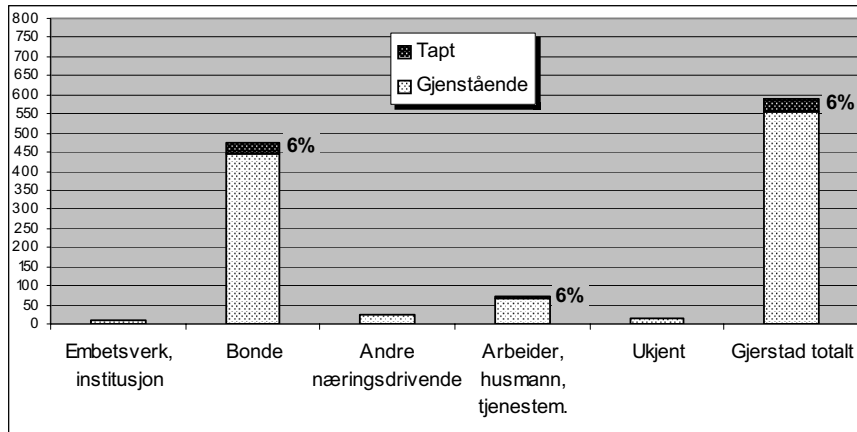

Undersøkelsen viser at tapet slår ulikt ut for samfunnssektorene. Det er bare sektorer knyttet til landbruk og industri som har tap. Siden tapene i industrien gjelder sekundære hus typer og det for øvrig er den største gruppen som "bærer" tapet, er konsekvensen for representativiteten mellom sektorene som helhet relativt liten.

For hus som dokumenterer landbruksnæringen er tapsprosenten 6 %. Det er lik gjennomsnittet, noe som er forventet for den klart største gruppen i antall.

Tapet i industrisektoren gjelder to uthus knyttet til arbeiderboligene ved Eikelands Verk, og altså ikke hus direkte tilknyttet industriproduksjonen. De har likevel hatt en betydning som del av arbeidsmiljøet ved industristedet Eikelands Verk.

3.1.3 Tap – sosial miljøsammenheng

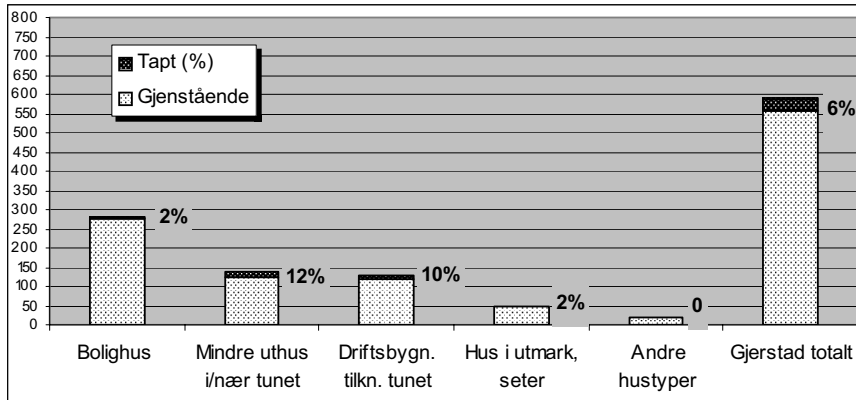
Samlet har tapet ført til en liten forskyving i hvordan de ulike sosiale gruppene er representert i kulturminnebildet. Selv om andelen tapte hus som dokumenterer småkårsfolks historie er lik gjennomsnittet, er denne gruppen mer sårbar for inngrep.

Det er kun registrert tap for to sosiale kategorier i Gjerstad; gruppene "Bonde" og "Arbeider, husmann, tjenestemann". For begge kategoriene er tapet lik gjennomsnittet for kommunen. Det er som forventet siden dette er de største gruppene.

Relativt sett er tapet likevel mest merkbart for gruppen "Arbeider, husmann, tjenestemann", siden det her er færre hus, og fordi kulturminner som dokumenterer småkårsfolks historie på forhånd er sterkt desimert i forhold til deres omfang og betydning for Gjerstad kulturhistorie. De mest marginale plassene er det lenge siden det har bodd folk på, noe bl.a. de mange registrerte ruinene på nedlagte husmannsplasser i Gjerstad forteller om. Flere husmannsstuer er dessuten i dårlig stand. Tendensen er dessuten noe sterkere enn tallene gir uttrykk for, da en del av tapene registrert i gruppen bønder gjelder småbruk.

At kategorien "Embetsverk, institusjon" har lavt eller intet tap er som forventet. Hus i denne gruppen blir ofte godt tatt vare på.

3.1.4 Tap – bygningstyper

Det stor forskjell på hvilke hustyper som er revet. Det gir seg størst utslag for hus som er knyttet til det tradisjonelle gårdstunet. Gruppen "Mindre uthus i/nær tunet" har nær dobbelt tapsprosent av gjennomsnittet, tapet har særlig gått ut over bryggerhusene, men gjelder også de fleste andre hustypene i gruppen. Tapet i gruppen "Driftsbygninger tilknyttet tunet" gjelder kun "enhetslåven". Det har med andre ord skjedd en forskyvning i hvordan de ulike hustypene er representert.

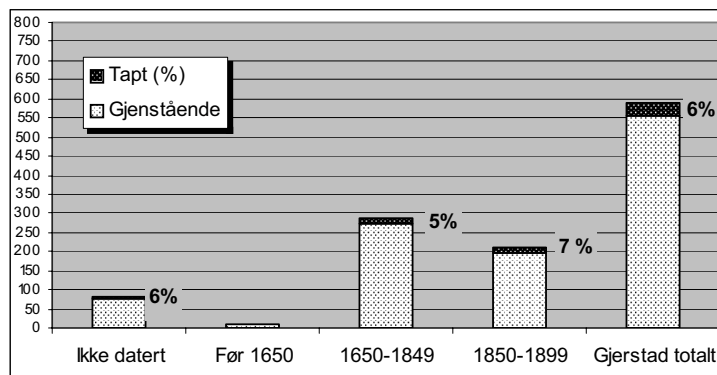
Nær halvparten av alle tapte hus i Gjerstad (15 hus) hørte til gruppen "Mindre uthus i/nær tunet". Av disse gir åtte færre bryggerhus den høyeste prosentandel tapte for enkelthus i Gjerstad (13 %). Også den relativt lille gruppen med stabbur har høy tapsandel (to av 20 registrerte hus gir 10 %).

12 færre hus av typen *enhetslåven* er i antall det største tap av en enkelt hustype i Gjerstad. Det bidrar til et tap på 10 % for gruppen "Driftsbygninger i tilknytning til tunet" som helhet. Det er kun registrert få hus i av typen *fjøs, stall låve* (som står for seg selv) i, og ingen av disse har gått tapt.

Kun fem *bolighus* er borte. Siden dette er den største gruppen hus, gir det en lav tapsandel på 2 %.

Når tapet av eldre hustyper tilknyttet jordbruket er såpass stort, er det overraskende å finne at det er så lavt som 2 % for utmarkshus – ett hus av typen *utløe/sommerfjøs* har gått tapt, ingen seterhus. Dette er hus typiske for eldre ekstensive driftsformer i jordbruket. Forklaringen ligger trolig i at strukturendringene i jordbruket som gjorde disse husene overflødige, skjedde lenge før SEFRAK-registreringen kom i gang. Det er registrert mange ruiner etter slike hus i Gjerstad. Mye av den resterende seterbebyggelsen har i dag fått ny funksjon knyttet til ferie og fritid.

3.1.5 Tap – alder

Det er en liten tendens til at tapsandelen er noe høyere for den yngste delen av bygningsmassen, hus datert til etter 1850, enn for de som er datert før. Tidfestingen i SEFRAK-materialet må leses med forbehold, men undersøkelsen gir en indikasjon om at det ikke er noen tendens i kommunen til at den eldste delen av bygningsmassen er mer utsatt for tap. Noe man kunne

forventet. Dette kan ha sammenheng med at andelen eldre hus er noe høyere blant bolighus, som har lav tapsprosent.

0911-102-013. Småhus på gårdstun med aktiv drift er utsatt for riving. Det er ikke bruk for dem lenger, og ofte står de i vegen for moderne maskiner. Bryggerhuset på Fiane "Der Øst" i Ytre Gjerstad ble revet fordi det sto i vegen i tunet.

0911-104-021. Driftsbygningen på Fone er et typisk eksempel på hus av denne typen fra Gjerstad som i dag er borte. Den er av " enhetslåvetypen", dvs .den er bygd for å huse mange funksjoner samlet under ett tak. Det er karakteristisk for Agder-fylkene at enhetslåven slo tidlig gjennom, og det reflekteres i Gjerstad-materialet. Driftsbygningen på Fone skal være bygd i 1870 og påbygd på 1900-tallet. Huset var ute av bruk ved registreringen i 1986 og i dårlig stand. Taket falt sammen i 1994 og huset ble da revet. Tunet var i bruk som feriested ved registreringen, men har i dag funksjon som boligeiendom, og det gamle våningshuset står.

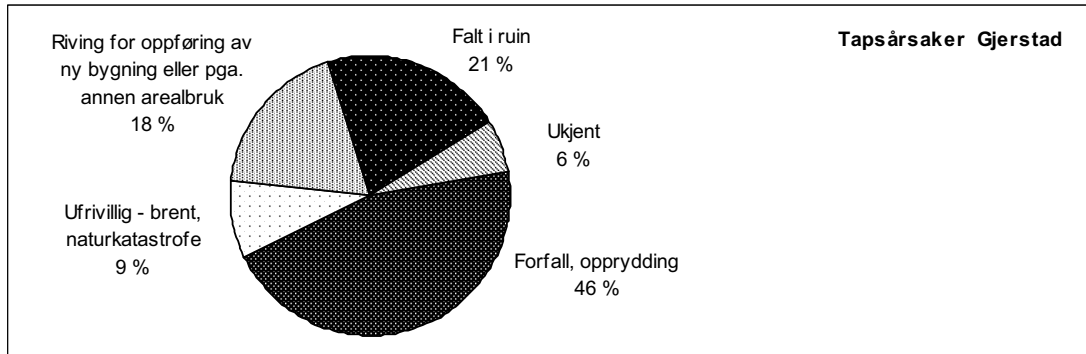

0911-101-024. Det gamle 1700-talls huset på Skorstøl i Ytre Gjerstad ble revet fordi det var dårlig. Det var et typisk "Nedeneshus", en hustype som ble karakteristisk for større gårdsbruk i Nedenes og deler av Aust-Agder på 1700-tallet. Det kjennetegnes av en langsvai i bindingsverk på inngangssida som binder sammen to eller flere selvstendige tømmerbolker. I Nedeneshuset ble flere funksjoner samlet under ett tak, her var både stue og eldhus, og do i svalen. Ofte var huset satt sammen av eldre hus av ulik alder. Sik var det trolig her. Under riving viste det seg at vestre del kunne gjenbrukes og det står i dag som utleiehus på Hisøya. Huset er i dag erstattet med ny hovedbygning.

0911-202-003. Almuestua, som står i Gjerstad sentrum, ble bygd i 1896 som kommunelokale, skole og lærerinnebolig, men har gjennom årene rommet en rekke andre virksomheter. For ca. 10 år siden var det stor debatt om huset skulle rives, men man valgte å sette det i stand. I dag er det bibliotek og forsamlingslokale her.

3.1.6 Tapsårsaker

Dårlig teknisk tilstand er den viktigste direkte årsak til at hus går tapt.

Generelt forfall, uttrykt i rubrikkene "Forfall, opprydding" og "Falt i ruin" er oppgitt som den direkte årsaken til de fleste tapene i Gjerstad. Samlet har 67 % av de tapte denne bakgrunnen. Dernest følger oppføring av ny bygningen eller annen arealbruk som grunn til at hus er revet. Ufrivillig tap som følge av naturkatastrofer, brann og lignende har lavest andel som tapsårsak.

Offentlige vedtak, større arealinngrep for utbygging av boliger, næring eller veg, har ikke ført til riving av de undersøkte bygningene. Men vegutbygging kan indirekte ha påvirket noen få tap. De fleste rivingene er med andre ord et resultat av private beslutninger.

Oversikten over er grovmasket og årsakssammenhengene kan ofte være overlappende. Oppføring av nye hus på stedet eller ny arealbruk kan ha sammenheng med at huset som sto der var dårlig, eller det kan ha vært brukt som unnskyldning for å rive. Indirekte kan veganlegg og trafikkbelastning være årsak til at hus faller i ruin på grunn av forfall.

Flytting

Det er få opplysninger om flytting av revne hus i Gjerstad, og ingen er primært revet for å flyttes. Ett stabbur som ble revet for å gi plass til en garasje, er satt opp igjen på et annet gårdstun i bygda. Det finnes noen eksempler på at deler av revne bolighus har blitt brukt på nytt – i hovedsak da som fritidsbebyggelse.

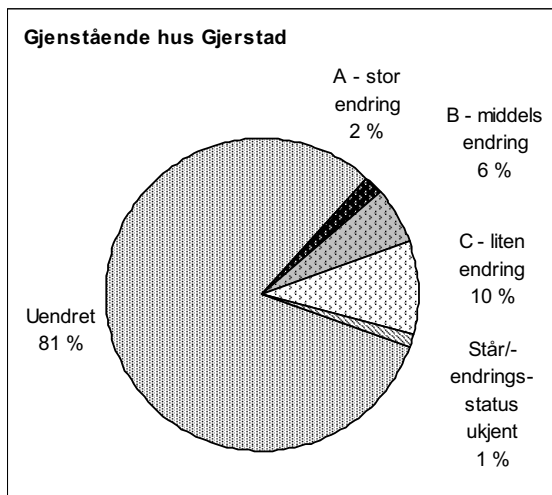
3.2 Endringer av gjenstående bygninger pr. år 2000

Grunnlaget for undersøkelsen er de samme 556 gjenstående bygningene som det er gjort rede for i kapittel 3.1. I dette kapitlet gjøres det rede for hva som har skjedd med disse.

To forhold belyses:

- Endringer i form av tilbygg, påbygg, andre ombygginger
- Bygningenes tilstand/forfall

3.2.1 Endringer – samlet oversikt

97 SEFRAK-registrerte bygninger har blitt endret. Dette er et samletall for endringsgruppene A, B og C og utgjør ca. 18 % av de gjenstående bygningene.

Sagt på en annen måte gjenstår 81 % av bebyggelsen fra før 1900 i Gjerstad i store trekk slik den var ved registreringstidspunktet.

Dette gjelder, som nevnt i kapittel 1 ikke bygningenes autentisitet i detaljer. Fornying av materialer til samme type som ved registreringstidspunktet er ikke registrert som endring her.

For 2 % av bygningene kjenner vi ikke endringsstatus, halvparten av disse var under utbedring/ombygging på tidspunktet for undersøkelsen eller ved registreringen.

Endringsgrader

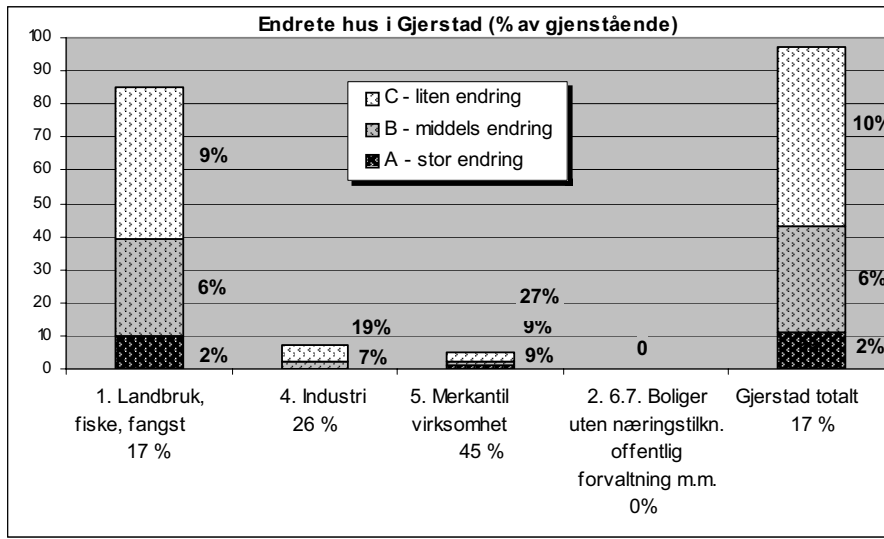
Sektordiagrammet gir en oversikt over fordelingen av ulike typer endringsgrader og belyser hvor omfattende endringene i den gamle bebyggelsen i Gjerstad har vært.

Tallene for Gjerstad viser en jevnt stigende forekomst mht. grad av endring – fra endringstype A til C. Det er med andre ord få hus som er så radikalt endret at opprinnelig volumkarakter er helt forandret (endringstype A), flere har vært gjenstand for ulike mindre grader tilbygg/påbygg (endringstype B) og enda flere har kun gjennomgått en utskifting av diverse ytre elementer (endringstype C).

0911-205-011. Stua på småbruket Røa under Nordre Lunden i Øvre Gjerstad høsten 2000. Flere mindre stuebygninger i Gjerstad er i de senere årene bygd ut etter dette mønsteret – med et tilbygg langs hele inngangssida og skeivtekt tak. De er klassifisert som endringstype B.

3.2.2 Endring – samfunnssektor

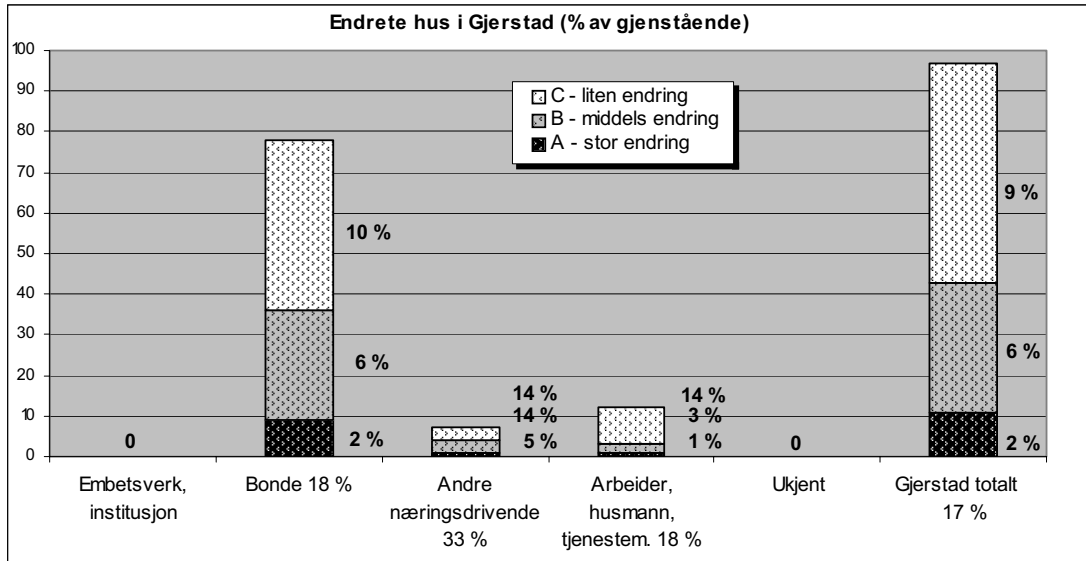
Undersøkelsen viser at endringsforekomsten varierer mellom samfunnssektorene. Hus knyttet til jordbruk og annen næringsvirksomhet er endret, mens hus knyttet til offentlige virksomheter og bosetting uten spesiell næringstilknytning ikke er endret. Prosentvis størst endring har "4. Industri" og "5. Merkantil virksomhet". Siden disse sektorene er representert ved få kulturminner, forsterkes betydningen av endringene her for kulturminnebildet som helhet.

Prosentandelen endrete for landbruket er lik gjennomsnittet (som samlet ligger mellom 17–18 %).

Utenom jordbruket er det bare registrert endringer i sektorene for industri og merkantil virksomhet, og hver for seg blir endringsprosentene her atskillig høyere. Antallet hus det gjelder er lite. Det er likevel endringer som har betydning for kulturminnebildet som helhet, da dette er kulturminner som er med på å fortelle om variasjoner i Gjerstad næringsliv.

Hus tilknyttet "6. 7. Offentlig forvaltning, undervisning m.m." er ikke endret. I Gjerstad er dette foruten prestegården, skolebygninger og forsamlingshus, bl.a. allmuestua (biblioteket) på Gjerstad. Det må likevel ikke tolkes dit at alle slike hus har høy grad av opprinnelighet i Gjerstad. En del av skolebygningene var bygd om til bolighus før registreringen, mens andre er i kommunal eie og er godt bevart med opprinnelig karakter i behold. Heller ikke i den lille gruppen bolighus uten spesiell næringstilknytning (sektor 2) er det registrert endringer.

3.2.3 Endring – sosial miljøsammenheng

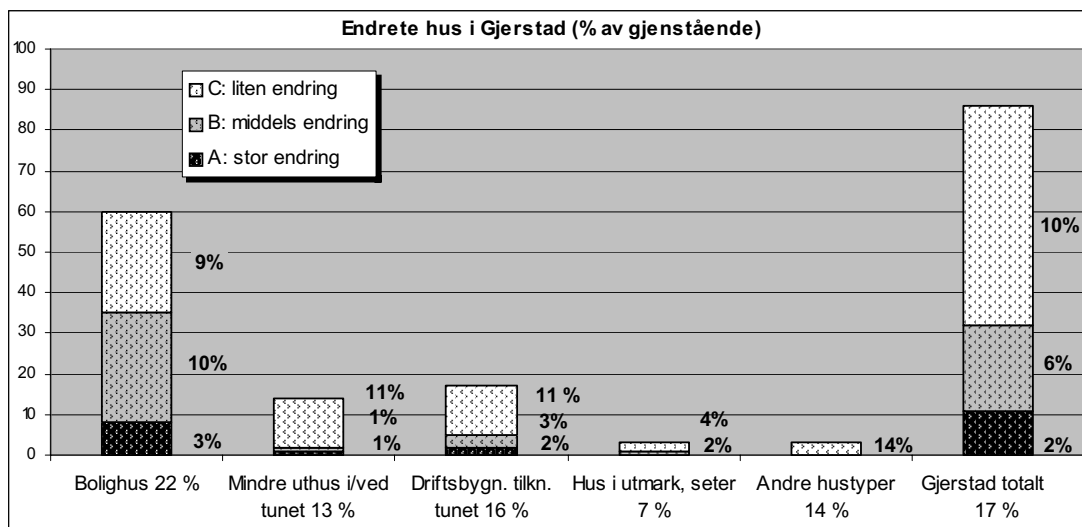
Undersøkelsen viser at endringsforekomsten er ulikt fordelt mellom de sosiale gruppene, og at den slår sterkest ut for kategorien "Andre næringsdrivende". Det har ført til en forskyving i kulturminnebildet som helhet.

Prosentandelen endrete hus er høyest (samlet 33 %), for kategorien "Andre næringsdrivende". I Gjerstad er dette først og fremst kjøpmenn og handverkere. For kategoriene "Bonde" og "Arbeider, husmann, tjenestamenn" er prosentandelen lik gjennomsnittet, men andelen liten endring (endringstype C) er noe høyere i siste kategori.

Det ikke er registrert noen endring med hus som har vært knyttet til kategorien "Embetsverk og institusjoner" etter at de er registrert. Noe som samsvarer med undersøkelsene om endring og samfunnssektorer, som viste at ingen hus i miljøer knyttet til offentlige virksomheter var endret.

En generell antagelse om at småkårsfolks mindre hustyper er mer disponert for tilbygg for å oppnå dagens boligstandard kan ikke dokumenteres i tidsperspektivet for undersøkelsen. Grunnen til at det ikke kan spores flere sterkere ombygginger, kan være at de viktigste tilbygg, påbygg og utbedringer m.m. har skjedd før registreringsperioden, samt at flere av de intakte husmannsplassene er i bruk som feriesteder, der behovet for tilbygg/påbygg ikke er så stort.

3.2.4 Endring – bygningstyper

Endringsforekomsten er ulikt fordelt mellom hustypene. Men da de fleste og største endringene har skjedd i gruppen "Bolighus", som utgjør den langt største gruppen hus i materialet, er det snakk om en mindre forskyving i det totale bildet. Endringene i gruppen "Driftsbygninger tilknyttet tunet" har en noe større betydning, da dette er hustyper som på forhånd er desimert i antall og sårbare, men her har endringsgraden til gjengjeld ikke vært så omfattende. Det samme gjelder gruppen "Andre hustyper".

Bolighus er den hustypen som totalt har vært mest utsatt for endringer. Den samlede prosentandelen er 22 % og ligger over gjennomsnittet. Det gjelder endringer samlet og den tallmessige andelen av de sterkeste gradene av endringer, endringstype A og B.

Sett i sammenheng med oversikten over tap, som viste at det er få bolighus som har gått tapt i kommunen i registreringsperioden, forsterker undersøkelsen av endringer inntrykket av at de fleste gamle bolighusene i Gjerstad fortsatt er i bruk. Det har vært behov for å holde dem ved like og å utbedre dem. Det gjelder for boligbebyggelsen utenfor jordbruket og for hus i gårdstun - om gårdstunet er i drift eller er nedlagt, tatt i bruk som boligeiendom eller feriested.

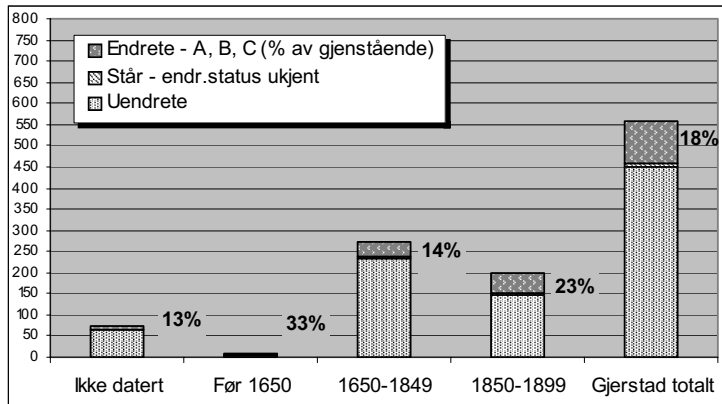
Bryggerhus og mindre uthus i tunet har en endringsandel samlet på 13 %, godt under gjennomsnittet, mens den samlede endringsprosenten for driftsbygningene er noe høyere – 16%. Lavest endringsandel har utmarkshusa med til sammen bare 6 %. Det at endringsfrekvensen samlet for disse hustypene ligger under gjennomsnittet, og i hovedsak gjelder mindre omfattende endringer (endringstype C), indikerer at dette mest dreier seg om vedlikehold.

I hovedsak er dette hus knyttet til jordbruket. Tapstallene for uthus og driftsbygninger i/ved tunet er relativt høye. Vi kan konkludere med at større ombygginger for å tilfredstille dagens driftsformer er sjeldne. Dette er hustyper som i liten grad lar seg tilpasse moderne driftsformer eller nye bruksområder.

Tallene for seterhus og hus i utmarka kan tolkes på samme måte. Utløer og sommerfjøs er det lenge siden det var bruk for. De fleste hus i seterområdene som i dag er holdt ved like, er i bruk som fritidshus eller jakthytter. Dette kan ha redusert behovet for store endringer, og/eller folk har ønsket å beholde mest mulig av opprinnelig karakter. De store strukturendringene mht. til bruk av denne bebyggelsen i Gjerstad skjedde, som nevnt under tap, lenge før SEFRAK-registreringen. Årene som har gått siden registreringen har ikke endret situasjonen.

For alle øvrige typer hus samlet er endringsprosenten 14 %. Lave tall gir store utslag for enkelte. I gruppen forretningsbygg er to hus endret, det tilsvarer en prosentandel på 50%. Endringen skyldes dels vedlikehold, dels funksjonsendringer.

3.2.5 Endring – alder

Undersøkelsen over forholdet mellom endring og antatt byggeår viser at det er noe større andel endrete hus blant de som er bygd etter 1850 enn for de som er eldre. Sett sammen med undersøkelsen over tap indikerer det at det "skjer mer" med den noe yngre delen av bebyggelsen enn den eldre. Høyest er imidlertid endringsprosenten for gruppen datert til før 1650, men her gjelder det relativt få hus – 3 av 9 er endret.

0911-103-012. Det gamle 1700-talls huset på Stiansbråten under Brokeland i Ytre Gjerstad var et typisk svalgangshus med to rom og langsva bak. Det er påbygd både i lengde og bredde. Vindusplassering og pipeplassering røper fortsatt det gamle huset for en som kjenner husets historie, men volum og karakter er helt forandret. Huset er et eksempel på endringstype A.

0911-201-061. De gamle uthuset på Lyngstøl under Ulltveit i Øvre Gjerstad er bygd helt om for å fylle nye funksjoner, og har ikke lenger karakter av driftsbygning. Huset er klassifisert som endringstype A. Kun få av de gamle driftsbygningene i materialet har gjennomgått store ombygginger.

0911-206-054. Hovedbygningen på Kleven under Åsbø har beholdt lengden, men er bygd på i bredden og har fått ny ark. Tilsynelatende ikke så store utbygg, men volum, takvinkel og karakter er likevel endret så mye at det har preg av et nytt hus, og er klassifisert i endringstype A.

0911-205-010, over og under. Hovedbygningen på "Øvre Røa" under Nordre Lunden i Øvre Gjerstad var opprinnelig et mindre hus med firedelt plan fra 1888. Det er påbygd i lengden etter mønster av det gamle huset, men har i tillegg fått store utbygg på inngangssida som skjuler det gamle huset. Det er derfor klassifisert som endringstype A.

0911-203-089. Den lille stuebygningen på småbruket Kristidal under Fossbrekk i Øvre Gjerstad har fått et stor utbygg på framsida. Det bryter fullsending med husets form, men siden det gamle huset fortsatt framstår klart, er huset klassifisert som endringstype B. En del av de minste bolighusa som er fast bebodd, har påbygg av ulike karakterer, men de fleste var gjort før SEFRAK-registreringen kom i gang.

0911-205-001. Stua på småbruket Grunnsvoll under Vevestad i Øvre Gjerstad hadde opprinnelig toromsplan med gang bak, og har etter registreringen fått skeivtekt røst ved utvidelse på inngangssida. Den karakteristiske 4-vinduers fasaden på framsida er intakt. Flere mindre hus i Gjerstad er bygd ut etter dette prinsippet. Huset er klassifisert som endringstype B.

0911-206-042. Stua på Kårsteinhaugen under Øvre Haugen i Øvre Gjerstad er et 4-vinduers hus med opprinnelig firedelt plantype. Den er bygd ut etter samme mønster som Grunnsvoll. Endringene på inngangssida er store, men fasaden er intakt. Huset er klassifisert som endringstype B.

0911-208-025. Stallen på den gamle setra Fjosbu under Trydal i Øvre Gjerstad er bygd om til hytte. Den er utbedret, utedoen er revet, og den har fått nytt vindu og skorstein. Selv om endringene i flateinnhold ikke er så store, gir funksjonsendringene huset et helt nytt preg og det er klassifisert som endringstype B.

0911-204-039. Hovedbygningen på Mostad bruk 2 i Øvre Gjerstad er typisk for hus med firedelt plantype fra sveitserstilperioden. Det har fått et lite tilbygg på siden som underordner seg husets former og glir inn i tunet. Endringen er klassifisert som endringstype B.

0911-204-051. Stuebygningen på Høgbråt under Mostad i Øvre Gjerstad er et eksempel på hus med firedelt plantype fra første halvdel av 1800-tallet. Den har fått et utbygg i vinkel som skiller seg fra formen til hovedhuset. Huset er klassifisert som endringstype B.

0911-103-011. Hovedbygningen på Brokeland bruk 18 er fra 1700-tallet og er eksempel på større hus med firedelt plantype. Det er helt renovert etter registreringen, og de viktigste endringene består i et tilbygg i den ene gavlveggen som er trukket tilbake fra fasaden, nytt bislag, ny skorstein og noen nye vinduer. Huset er klassifisert som endringstype B. Ved registreringen var det flat sementstein på taket, den er skiftet ut med ny, men gammel krum teglstein.

0911-101-006. Eldste del av hovedbygningen på Haugen bruk 5 i Ytre Gjerstad skal være fra 1600-tallet. Huset er typisk for de store "Nedeneshusene", med opprinnelig langsvall mot gårdssida og tømra rom på rekke på framsida. Flere innganger på langsvallsida er karakteristisk. Etter SEFRAK-registreringen har det her kommet en utbygd gang/bislag foran de gamle inngangene. Nye bislag utenfor de gamle svalene er en vanlig type tilbygg ved mange bolighus i Gjerstad, selv om ikke alle er så store som her. Siden de fleste eldre hus i bygda tradisjonelt ikke har hatt dette elementet, men tvert om er karakterisert ved en svært nøktern inngangside, er det en merkbart endringsform.

0911-204-001. Hovedbygningen på Mostad bruk 3 i Ytre Gjerstad fra rundt 1850 er et typisk to-etasjes svalgangshus med to rom og langsvall bak. Det var ikke bebodd under registreringen, men ble totalrenovert i 1992 og fikk da et tilbygg med pulttak i gavlveggen og tilbygg på inngangssida. Det gamle husets hovedform er fortsatt lett å lese sett fra bygda. Huset er klassifisert som endringstype B.

0911-101-015. Hovedbygningen på "Buhagen", Østre Haugen i Ytre Gjerstad er et midtgangshus fra slutten av 1800-tallet. Her er noen vinduer og noe panel skiftet. Viktigste endring er at nytt mindre baderomsvindu har erstattet det gamle midtvinduet. En liten detalj, som likevel reduserer lesbarheten av husets plattform. Huset er klassifisert som endringstype C.

0911-202-015. Det gamle samvirkelaget i Gjerstad tettsted bygges om til bolig og butikkvinduene er i ferd med å skiftes ut. Selv om den gamle omrammingen blir stående og de nye vinduene har tilpasset stilpreg, blir det vanskelig å lese husets historie. Huset er klassifisert som endringstype C.

0911-104-036. Taket på vedskjulet på Fone bruk 22 i Ytre Gjerstad er vølt og skiftet fra krum uglasert tegl til bølgeblekk. Skifte av taktekke er den vanligste endringen for gruppen i endringstype C.

0911-104-057. Driftsbygningen på Byholt bruk 1 i Ytre Gjerstad er typisk for enhetslåvene i området. Takbærende konstruksjon er bindingsverk. Fjøs og stall er lafta, og fordi disse er mer utsatt for råte er de bygd slik at de kan skiftes ut. For å slippe til lys og luft er det heller ikke vanlig å kle inn denne delen. Driftsbygningen på Byholt er vølt med ny kledning og nytt taktekke, men mistet et karakteristisk trekk da fjøsbolken ble kledd inn. Huset er klassifisert som endringstype C.

0911-104-064. Driftsbygningen på småbruket Rønningen under Gryting i Ytre Gjerstad er satt i stand og brukes bl.a. som stall. Den har fått ny kledning, og nytt platetak erstatter det gamle teglsteinstaket. Det tradisjonelle prinsippet for å kle løe og fjøsdel er fulgt.

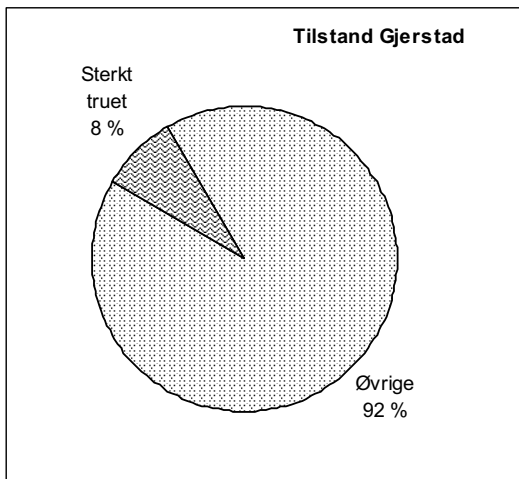

0911-107-010. Hovedbygningen på Mo "Der vest" i Ytre Gjerstad er pusset opp siden registreringen, men uten at huset er endret.

3.3 Tilstand

De gjenværende bygningene er her vurdert etter tilstanden i år 2000. Det er ikke foretatt noen sammenlikning med tilstanden da de ble registrert.

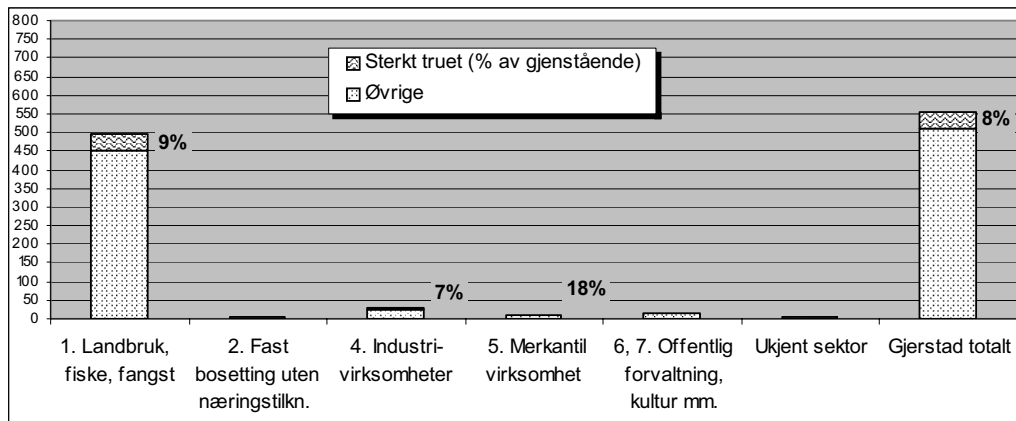
3.3.1 Tilstand – samlet oversikt

46 hus er sterkt truet på grunn av teknisk tilstand. Det tilsvarer 8 % av de gjenstående SEFRAK-registrerte husene i Gjerstad.

Dette er trolig et minimumstall da bare de åpenbart sterkt truede husene er telt med her. Sett i sammenheng med prosentandel for tap på 6 % gir det en prognose om forventet tap i Gjerstad i kommende år.

3.3.2 Tilstand – samfunnssektor

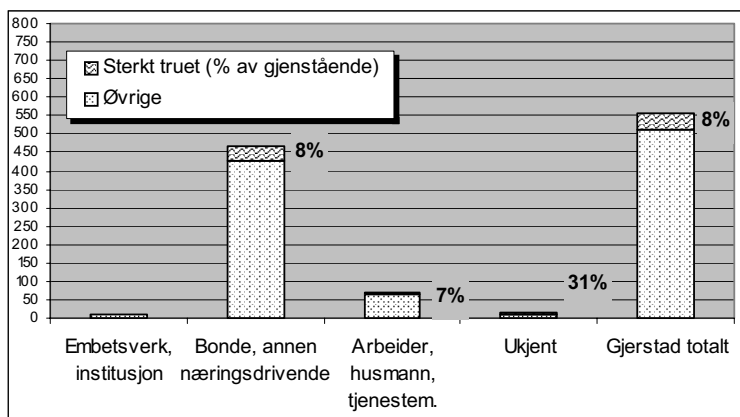

Det er først og fremst hus i miljøer knyttet til landbruk og andre næringsvirksomheter som er truet på grunn av teknisk tilstand.

Kategoriene "6. 7. Offentlig forvaltning, kultur m.m." og "Fast bosetting uten spesiell nærings-tilknytting" har ingen sterkt truede.

Prosentandelen truede hus i landbruksbebyggelsen ligger noe over gjennomsnittet. Prosentandelen for hus knyttet til "5. Merkantil virksomhet" er høyest, men få hus gir store utslag. På sikt vil det kunne føre til en endring i hvordan ulike samfunnssektorer er representert i kulturminnebildet.

3.3.3 Tilstand – sosial miljøsammenheng

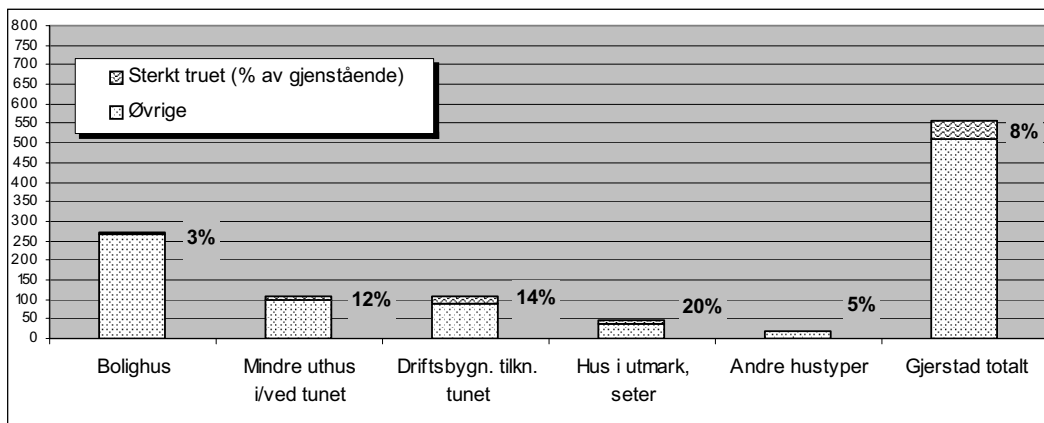

Samlet viser undersøkelsen at den tekniske tilstanden til hus for de undersøkte sosiale grupper varierer, og at den største forskjellen er mellom "Embetsverk, institusjon", som ikke er truet, og de andre gruppene.

Den prosentvise andelen hus som er truet på grunn av teknisk tilstander er ubetydelig lavere for gruppen "Arbeider, husmann tjenestemann", enn for kategorien

"Bønder". Men tallene basert på SEFRAK-registeret gir ikke et helt riktig bilde av tilstanden for hus som dokumenterer småårsfolk generelt. Om kategorien hadde blitt utvidet med småbruk (som er kodet sammen med "Bonde") ville andelen truede hus i denne gruppen vært større.

3.3.4 Tilstand – bygningstyper

Det er stor forskjell mellom hvilke typer bygninger som er truet. Gruppen "Hus i utmark, seter" topper undersøkelsen over truede i Gjerstad, men også mange driftsbygninger og andre mindre uthus ved gårdstuna er i dårlig stand. Bolighusa har lav andel truede, bygninger som er i bruk er sjelden truet på grunn av teknisk tilstand. Mest truet er hus som er direkte knyttet til tidligere tiders næringsvirksomhet. Først og fremst gjelder det hus som dokumenterer ekstensiv ressursutnyttelse og spesifikke funksjoner knyttet til eldre driftsformer i jordbruket. Også hus som dokumenterer Gjerstads industrivirksomheter, er truet. Siden en del av hustypene det her er snakk om alt er desimert som følge av utviklingen, vil betydningen for representativiteten i kulturminnebildet være desto større på sikt.

For "Hus i utmark, seter" ligger prosentandelen som er sterkt truet over dobbelt så høyt som gjennomsnittet. Blant disse er både seterhus og utløer/sommerfjøs. Andelen sterkt truede blant gruppene "Driftsbygninger i tilknytning til tunet" og "Mindre uthus i/ved tunet" er også over gjennomsnittet. Den tallmessig mest truede bygningstypen er *enhetslåven*, med 14 enkelthus. Av småhusa i tunet er stabburet minst i faresonen, ingen er ført opp blant de truede. Det er skjul, verksteder og bryggerhus som trekker andelen truede opp for denne gruppen.

I gruppen andre hustyper er ett hus registrert som truet, en fabrikkbygning ved Gjerstadvassdraget.

De mest truede driftsbygningene står som oftest på nedlagte og fraflytta bruk. De mange gårdstuna som i dag kun har funksjon som boligeiendommer, gjør at det er mange driftsbygninger i Gjerstad som ikke er i bruk, eller de er kun delvis i bruk. Det er lett å forutse at antall truede av denne hustypen vil kunne bli langt høyere på sikt. Sidebygninger, frittstående fjøs, stall låve, og andre mindre uthus som er truet, står også gjerne på nedlagte og fraflytta bruk, men her varierer bildet mer.

Bildet av de mest truede hustypene samsvarer med hovedtrekkene i oversikten over tap, men er utvidet med hus i utmarka. Dette er hus typiske for eldre driftsformer i jordbruket – slike det ikke lenger er bruk for, og som det er vanskelig å finne annen funksjon til.

At så få bolighus er truet samsvarer med inntrykket av at de fleste eldre bolighus i Gjerstad er i bruk og holdes ved like. Det er også denne hustypen som har færrest tap, og som i stor grad er endret. Stabburets symbolverdi kan være en grunn til at denne hustypen blir tatt vare på. Det er også et relativt enkelt hus å sette i stand.

Flere av de truede bolighusa og driftsbygningene er å finne på småbruk og husmannsplasser.

0911-102-037. Sliperbygningen ved Stifoss ble bygd i 1893. Den ligger i nedre del av Gjerstadvassdraget og er den siste gjenværende av de store, eldre industribygningene i Gjerstad. Driften tok endelig slutt i 1949. Den trues av lekkasjer fra tak og knuste vinduer.

0911-106-047. Stua på husmannsplassen Toftkjenn-Øygard under Østerholt i Ytre Gjerstad er blant de mest autentiske i sitt slag, men den har ikke vært bebodd på noen år og er bl.a. truet av taklekkasje. Plassen ligger til et bevart parti av den gamle "Vestlandske Hovedveg" som går like forbi huset.

0911-208-002, 003. Setervoll til Myrøygard under Nordre Lunden i Øvre Gjerstad.

0911-106-031. Smia på Breiøygard under Østerholt i Ytre Gjerstad.

0911-107-042. Driftsbygningen på Nordre Tveit i Ytre Gjersatd var merket av manglende funksjon og vedlikehold alt ved registreringen i 1989

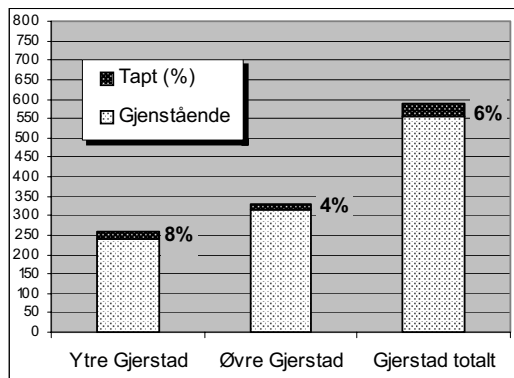

0911-106-046, 047. Driftsbygningen på småbruket Høgstli under Østerholt i Ytre Gjerstad sto ennå under registreringen i 1989 og stuebygningen ble brukt til fritidsbolig. I dag er driftsbygningen i ruin, stuebygningen i dårlig stand, og stedet i ferd med å gro til. E18 passerer like ved og kan ha gjort tunet mindre attraktivt som feriested.

4 Geografiske variasjoner i tap og endring

4.1 Tap og geografiske variasjoner

4.1.1 Tap – områder: Ytre Gjerstad og Øvre Gjerstad

Tapet er over dobbelt så stort i Ytre Gjerstad som i Øvre Gjerstad, både målt i antall hus og i prosentandel.

Det er vanskelig å si om forskjellen mellom Ytre og Øvre Gjerstad skyldes at større aktivitet i Ytre Gjerstad har gjort hus her mer utsatt for å bli revet, eller om forklaringen helt eller delvis ligger i forskjellen i tid siden registreringen i de to områdene. Øvre Gjerstad ble registrert på 1990-tallet og Ytre Gjerstad i hovedsak på 1980-tallet.

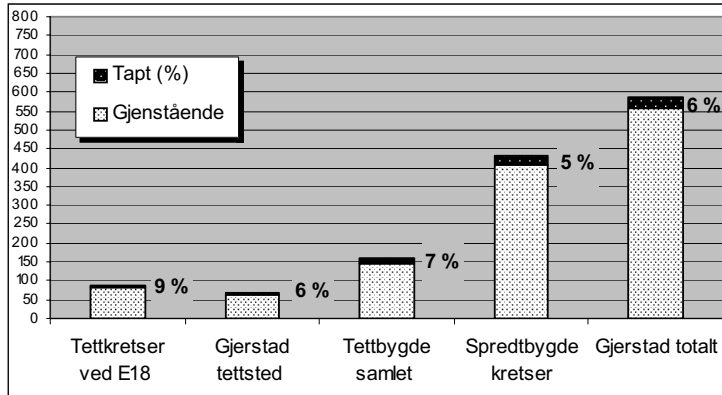
I følge kommuneplanen fra 1991–2002 er det området langs E18 som hadde de fleste planlagte utbyggingsområdene i kommunen. Det er ikke registrert tap av kulturminner som direkte følge av utbyggingen av Brokelandsheia, nye boligfelt eller ny trasé for E18. Få tap kan ses i sammenheng med belastninger fra E18. Men både beliggenhet i nærheten av en sterkt trafikkert veg, og selve utbyggingen, kan indirekte ha ført til rivepress på den eldre bebyggelsen.

De nordligste områdene av Øvre Gjerstad, kretsene 207 og 208, eies av Statsskog. Her er ingen hus revet. Selv om bebyggelsen på heigårdene i løpet av de siste 20 årene er solgt til brukerne, kan det spesielle ved eierforholdet ha virket inn på forvaltningen av bygningene. Disse kretsene var imidlertid blant de siste som ble registrert i Gjerstad.

0911-107-052. Landhandelen i Gryting i Ytre Gjerstad lå til den Sørlandske hovedveg. I dag er E18 lagt utenom.

4.1.2 Tap – tettbygd/spredtbygd

Målt i prosentandeler er tapsandelen noe høyere i kretser med tettbebyggelse enn i de spredtbygde områdene.

Det er tettkretsene i Ytre Gjerstad som gir dette utslaget. Variasjonene er små og kan like gjerne forklares i forskjellen i tid siden registreringen i Ytre og Øvre Gjerstad.

Ser man nærmere på tettstedskretsene, viser det seg at det er kun en mindre andel revne hus som har stått i direkte kontakt med tettbebyggelsen i kretsen. De fleste revne bygningene har stått på mindre bruk som ikke er i drift. Ingen tap skyldes riving på grunn av utbygging.

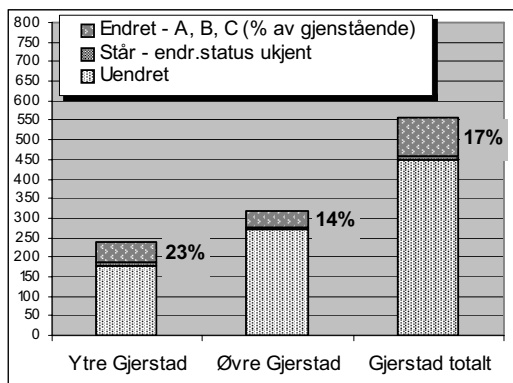
Det er noe overraskende at krets 202 i Gjerstad tettsted med bl.a. kommunehus og kirke har null i tap. Det samme har krets 103 ved E18 hvor det har vært mye utbygging på 1990-tallet. I krets 202 har trolig det meste av nybyggingen skjedd før registreringen i 1990. Både i sentrum og langs E18 har kommunen satset på å legge nye byggefelt og andre utbyggingsprosjekter i ubebygde områder.

Også for de spredtbygde kretsene er det karakteristisk at de fleste revne bygningene sto på mindre bruk der drifta er nedlagt.

Tallforskjellene mellom områdene er imidlertid små, noe som er naturlig i en kommune der tapet er forholdsvis lite.

4.2 Endringer og geografiske variasjoner

4.2.1 Endring – områder: Ytre Gjerstad og Øvre Gjerstad

Undersøkelsen viser at prosentandelen endrete er større i Ytre Gjerstad enn i Øvre Gjerstad.

Tallene samsvarer med undersøkelsen over tap og forsterker tendensen som viser at det har skjedd mer med den eldre bebyggelsen i Ytre Gjerstad enn i Øvre Gjerstad. Forskjellen er som forventet både ut i fra ulikt aktivitetsnivå i de to områdene, og forskjeller i tid som er gått siden områdene ble registrert.

Selv om det er få steder den SEFRAX-registrerte bebyggelsen ligger i direkte kontakt med E18, har vegen utgjort en betydelig trafikkbelastning for

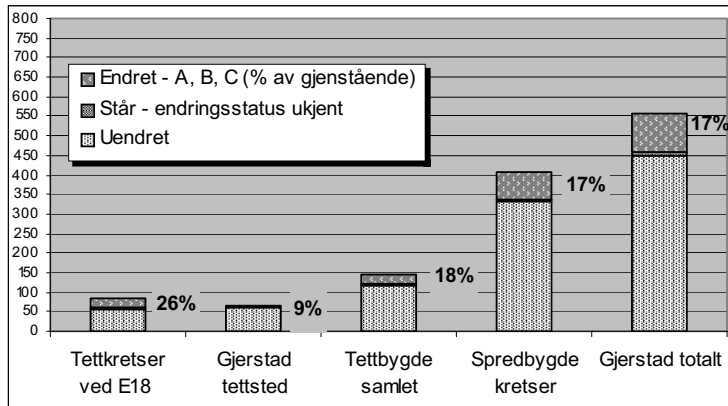
enkelte miljøer, særlig før 1989. Ser man nærmere på bebyggelsen det gjelder, er det imidlertid ikke mulig å se at denne har vært mer utsatt for endringer enn den øvrige i området.

Går man nærmer inn i materialet viser det seg at de fleste endrete husene i Ytre Gjerstad ikke står i utbyggingsrelaterte miljøer. Det er tvert i mot frekvensen av endrete hus på gårdsbruk i drift som er høyere i Ytre Gjerstad, og som gir forskjellen mellom områdene. Dette, og det at de fleste registrerte

husene i Ytre Gjerstad har hatt lenger tid å bli endret på, tyder på at aktivitetene i Ytre Gjerstad ikke har ført til endringspress på eldre hus.

Gruppen fredete bygninger er om lag like stor i begge områder og påvirker ikke forholdet, åtte hus i Ytre Gjerstad og sju hus i Øvre Gjerstad.

4.2.2 Endring – tettbygd/spredtbygd

Samlet er det liten forskjell i endringsforekomst mellom kretser som har tettbebyggelse og spredbygde kretser i Gjerstad, men det er stor variasjon i mellom tett-kretsene.

Selv om tallene viser høy endringsfrekvens for hus i enkelte kretser med tettbebyggelse, er det ikke mulig å spore noen generell sammenheng mellom endrings- og tettstedspress i Gjerstad.

Den laveste endringsandelen målt i prosent finner vi i kommunesentret Gjerstad tettsted.

Eldre hus i kretser med tettbebyggelse langs E18 har vært mest utsatt for endring. Prosentandelen ligger godt over gjennomsnittet for kommunen. Forskjellen mellom områdene Ytre Gjerstad og Øvre Gjerstad ble enda sterkere ved å fokusere på kretser med tettstedsbebyggelse. Endringstallene er også høyere enn gjennomsnittet for hus registrert i samme periode (se neste kapittel). Dette indikerer at det ikke bare er avstand i tid siden registrering, som gir variasjonene, men at pressfaktorer fra vekstområdet kan ligge bak.

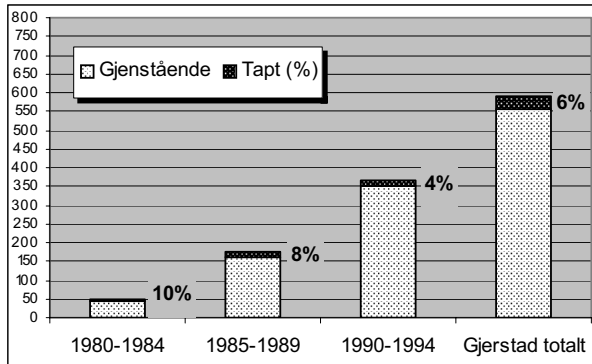
Men som beskrevet i avsnittet over, er det ikke mulig å spore slike sammenhenger om man går nærmere inn på miljøsammenhengen husene det gjelder, står i. Med unntak av noen få hus knyttet til handelsmiljøet i den eldre tettbebyggelsen ved Sundebu, er det ingen av de endrete husene som ligger i direkte kontakt med tettbebyggelsen eller utbyggingssonene.

0911-106-026 mfl. Småbruket Breiøygard på Østerholtheia i Ytre Gjerstad er satt i stand som feriested.

5 Registreringstidspunkt og variasjoner i tap og endring

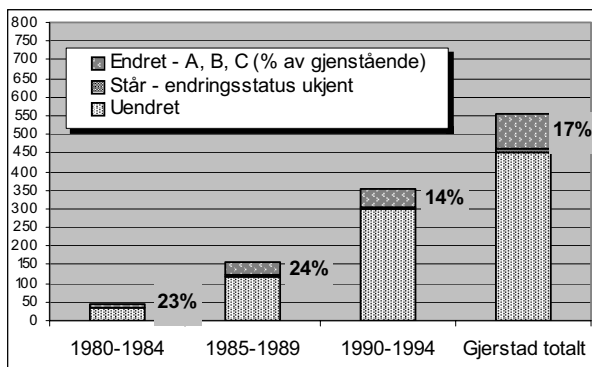
5.1 Tap – variasjoner etter registreringsperiode

Tapsprosenten er størst for bygninger registrert i de første registreringsperiodene, dvs. der det har gått lengst tid mellom SEFRAK-registreringen og MOV-undersøkelsen. Andelen tapte synker jevnt framover i tid.

Undersøkelsen forteller ikke når husene er blitt revet, men indikerer at tendensen til å rive hus i Gjerstad har vært ikke økende.

5.2 Endring – variasjoner etter registreringsperiode

Jo lengre tid siden registreringen, jo høyere er andelen hus som er endret.

Det er som forventet at hus som ble registrert tidlig har hatt lenger tid å bli endret på. Som for "Tap" forteller undersøkelsen ikke noe om når hus ble endret, men den lavere endringsprosenten i siste periode gir en antydning om at det i alle fall ikke har vært en økende tendens å endre gamle hus i Gjerstad.

6 Konsekvenser og tendenser

6.1 Konsekvenser for kulturminner og kulturhistoriske sammenhenger som følge av kommunens generelle utvikling

6.1.1 Befolkningsutviklingen

Folketallet har gått jevnt tilbake i hele undersøkelsesperioden fra 1984 da SEFRAK-registreringen startet i Gjerstad. Det skyldes både fødselsunderskudd og fraflytting. Samtidig har det vært en forskyving innen kommunen. Noen få områder, de fleste i Ytre Gjerstad, har hatt en tilvekst, mens reduksjonen i noe større grad har rammet områder i Øvre Gjerstad.

Endringene i befolkningen må ses i sammenheng med de store strukturendringene i næringslivet i etterkrigstid - stadig færre har funnet sitt utkomme i jordbruk og skogbruk. Mellom 1980 og 1990 gikk andelen sysselsatte både i primærnærings og industrien ned med 4 %, mens andelen forretningsdrivende og tjenesteytende økte.

Det er naturlig at det særlig er strukturendringene i jordbruket som er interessant for denne undersøkelsen, da nær 90 % av de SEFRAK-registrerte kultminnene er knyttet til primærnærings. Fraflytting av marginale bruk og husmannsplasser, opphør av seterdrift, omlegging av skogsdrift og rasjonaliseringen i jordbruket var kommet langt da registreringen startet opp i 1984 – og lar seg spore i registreringsmaterialet som inneholder mange ruiner. Mange av heigårdene nord i kommunen var da fraflytta eller i bruk som feriesteder. Setrene hadde vært ute av drift i flere år. Det viktigste som har skjedd i undersøkelsesperioden er en ytterligere konsentrasjon om færre driftsenheter, men samtidig har det fulldyrka arealet økt. Dette har fått konsekvenser for gårdstun, bygningsmiljøer og kulturlandskapet.

6.1.2 Gårdstun, grend, jordbrukets kulturlandskap

Over 90 % av den registrerte bebyggelsen har bakgrunn i gårdsbruk, husmannsplasser eller arbeiderbruk, men bare ca. ¼ befinner seg i dag på gårder i drift. Ca. 2/4 av de registrerte husene står i gårdsanlegg som er i bruk som boligeiendommer og ca. ¼ på feriesteder. Det er bare noen få hus, ca. 4 % av de SEFRAK-registrerte, som står på forlatte steder, der husene ikke er i bruk. De fleste av disse er husmannsplasser, små heigårder, seteranlegg eller utmarkshus.

I Gjerstad er ingen hele gårdstun gått tapt. Det har skjedd en reduksjon av den eldre bygningsmassen i noen tun - driftsbygninger, uthus og sidebygninger topper tapsstallene, mens få bolighus er gått tapt. Dette har også fått konsekvenser for karakteren av bygningsmiljøene. Noen eldre driftsbygninger på gårder i drift er erstattet av nye driftsbygninger, men det vanligste er at gårdstunet har gått over til å bli "boligeiendom" eller feriested. Da det er driftsbygninger og uthus i tunet som er blant de mest truede bygningstypene, vil denne utviklingen trolig forsterkes.

Det er ingen registrerte gårdsanlegg i Gjerstad som har blitt nedbygd eller innebygd av tettbebyggelse i undersøkelsesperioden. Med unntak av heiområdene er det ingen hele grender som er fraflytta eller som er spesielt preget av fraflytting.

Det er den mest sentrale jordvegen som fortsatt drives. Det er spredte tilgrodde jordbruksarealer over hele kommunen. Tilgroingen rammer først og fremst marginale jordbruksområder, gamle plasser, småbruk, seterområder og eldre beitehager. Den vil på sikt forsterke trenden som bygningsundersøkelsen viste, mot utarming av den delen av kulturminnearven som forteller om eldre, ekstensive driftsformer i jordbruket og småkårsfolks livsvilkår. På den andre siden har

0911-106-035 mfl. De to bruka på Rød i Ytre Gjerstad var driftsenheter under registreringen i 1989. I dag leies jordvegen ut og dobbelttunet med den store bygningsmassen har kun bofunksjon.

0911-106-051. Heigården Strat i Ytre Gjerstad ligger for seg selv innerst ved Svart-vannene, på grensa mot Kragerød. Strat var feriested under registreringen i 1989. Bygningsmiljøet er intakt, men kulturlandskapet gror til.

0911-207-019, 020 Solem seter i Øvre Gjerstad. Både seterbua og stallen brukes i dag som hytter, og stallen er mye bygd om. Endringene var foretatt for SEFRAK-registreringen i 1993.

0911-104-048. Seterbua på Lyngåstangen i Ytre Gjerstad var bygd om til hytte før SEFRAK-registreringen i 1986.

0911-203-056. Den gamle seterbua på Hesmo under Ausland i Øvre Gjerstad ble rustet opp i 1954 og er i god stand. Men skogen tar innpå.

0911-104-067 mfl. Listøl i Ytre Gjerstad var husmannsplass under Prestegården. Stedet ble fraflytta rundt 1930 og har siden vært feriested. Husene holdes vedlike og den nærmeste vollen slås.

feriebruka ofte de minst endrete bygningsmiljøene, og her er det en overvekt av plasser og småbruk. På sikt vil reduksjonen i driftsenheter få større konsekvenser for bygningsmiljøer og hvordan tunene preger landskapet.

Ved en "rask gjennomreise" i Gjerstad vil forandringene med gårdstun og kulturlandskap neppe bli oppfattet. Det viktigste her er at husene og mye av jordvegen er i bruk. I løpet av de siste 20 årene har det vært kommunens politikk og etablert praksis å legge ny bebyggelse slik at den ikke berører dyrka mark eller eksisterende bebyggelse.

6.1.3 Sammenhenger – lesbare kulturhistoriske strukturer

Siden det er så lenge siden utmark, seter og husmannsplasser var i drift, er det vanskelig å si om spor etter sammenhenger mellom slike elementer er ytterligere redusert i undersøkelsesperioden. MOV-undersøkelsen har kun registrert ett tap av kulturminner som forteller om bruk av utmark, og det gjelder hus i heimemarka, men en langt større andel er truet på grunn av teknisk tilstand. SEFRAK-registreringen gir ingen informasjon om andre typer utmarksminner eller gamle driftsveger. (Kommunen og historielaget arbeider med en kartlegging av gamle vegger.)

6.1.4 Eldre sentra, knutepunkter

Kommunesenteret

Gjerstad administrasjonssted og Eikeland verk er de gamle sentrene i kommunen. Gjerstad tettsted har bakgrunn i det gamle kirkestedet ved Gjerstad kirke og prestegården med Egddalen handelssted/knutepunkt og Gjerstad stasjon like ved. Her var en viss konsentrasjon av bolighus og hus for fellesinstitusjoner før krigen. Utbyggingen av kommuneadministrasjon, sentralskoler og institusjoner etter krigen har ført med seg en fortetting av bolighus og nye byggefelt. Gjerstad tettsted slik det ligger i dag var i hovedtrekk utformet før registreringen kom i gang her i 1990. Den sterke aktiviteten skjedde i årene like etter krigen, med 80 nye hus pr. år. På 1960-tallet bygde kommunen skoler og lærerboliger, på 1990-tallet omsorgsboliger. To større byggefelt for boliger ble lagt utenom den gamle bebyggelsen, som stort sett ligger ved de eldre vegene. Tross utbygging ved kommunesenteret inngår den eldre bebyggelsen i Gjerstad sentrum fortsatt i klart definerte miljøsammenhenger og er godt synlig i det "offentlige rommet". Egddalen har mistet mye av sin betydning som handelsknutepunkt, butikksenteret ved kommunehuset har tatt over her, men også denne utviklingen ligger lenger tilbake i tid.

Industrimiljøene

Av de registrerte kulturminnene i Gjerstad er 5 % knyttet til industrihistorien. Dette er den nest største sektoren etter jordbruket. Ingen av de gamle virksomhetene var i drift på registreringstidspunktet og bare få av produksjonsbygningene sto. De viktigste bruddene i kulturhistoriske sammenhenger i industrimiljøene har derfor skjedd før undersøkelsesperioden. Ved Egelands Verk er det først og fremst boligbebyggelsen med uthus som er bevart. Det gjelder de fredete arbeiderboligene ved verket og tilknyttede småbruk i nærområdet. Stedet har vært truet av fraflytting og manglende bruk, men denne utviklingen var snudd før SEFRAK-registreringen startet opp. Tapene i industrimiljøet er knyttet til småhus i boligmiljøene.

Skoler, forsamlingshus, butikker

De gamle skolene representerer fellesskapsverdier i lokalsamfunnet og markerer bygdelagene. Det er registrert flere grendeskoler i Gjerstad. Skolesentraliseringen i 1967 brøt den gamle skolestrukturen, og de viktigste følgende for skolehusene skjedde derfor før SEFRAK-registreringen startet. Flere av de gamle skolestuene har mistet sitt preg ved ombygging til bolighus. Andre hadde fått en ny offentlig funksjon som barnehager eller grendehus. Disse er godt bevart med opprinnelig karakter i behold. Endringene ligger noen år bak i tid. Det har ikke skjedd noe med disse forhold i undersøkelsesperioden. Allmuestua i Gjerstad sentrum var lenge truet av riving på grunn av ønske om ny arealbruk, men er satt i stand og tatt i bruk til offentlig formål – bibliotek og forsamlingslokale.

Det er registrert en del eldre butikker i Gjerstad. De står ved sentrale steder som Gjerstad sentrum, Egddalen, Sundebru og Egelands verk. Noen få er fortsatt i opprinnelig bruk. Bare ett uthus har gått tapt i dette miljøet, men to av butikkene er bygd om til bolighus og har ikke lenger karakter av butikk. Både for disse og de ombygde skolehusene er det i dag vanskelig å lese opprinnelig funksjon og sammenheng til omgivelsene.

Det finnes spredt, yngre boligbebyggelse over store deler av kommunen. En del består av eldre 1900-talls hus som ikke er SEFRAK-registrert. Mye av denne bebyggelsen ligger konsentrert langs vegene og følger et eldre utbyggingsmønster for slik bebyggelse.

6.2 Arealfragmentering, større inngrep

De største arealinngrepene i undersøkelsesperioden har vært ny trasé for E18 og utbyggingen av Brokelandsheia næringspark. Ellers har det vært noen mindre utrettinger av lokale veger og utbyggingen av Gjerstad kommunesenter.

6.2.1 Vegprosjekter

Omlegging og utbygging av E18

E18 er dels lagt i ny trasé, men følger samme korridor som den gamle vegen. Strekningen Østerholt - Brokelandsheia var ferdig i 1989, Østerholt – Telemark grense 1997. Det er ingen SEFRAK-registrerte kulturminner som direkte har gått tapt på grunn av E18-utbyggingen, men et småbruk ved rasteplassen på Østerholtheia, som trolig hadde hus fra 1900-tallet, er utradert. Det lille tettstedet Sundebru har den gamle hovedvegen som sin forutsetning, og her er det registrert eldre bebyggelse. Den gamle brua ved Sundebru er et viktig samferdselsminne. Den nye vegen er lagt utenom Sundebru.

Det nye veganlegget til E18 utgjør på grunn av sine store dimensjoner en større fysisk barriere i landskapet enn den gamle vegen. Støyskjermer beskytter bebyggelse på Østerholdt, men hindrer dels siktlinjer mellom eldre bebyggelse. Store deler av den gamle vegen og bygningsmiljøer ved Sundebru og Østerholt er på den andre siden blitt avlastet for sterk trafikk - en trafikk som bl.a. var en barriere for opplevelse av sammenhenger mellom kulturminner. Bevarte eldre vegpartier som har kulturhistorisk interesse, er avlastet og satt i stand. Ut fra kjente registreringer har vegen ikke brutt fysiske eller kulturhistoriske sammenhenger i jordbrukets kulturlandskap. Alt i alt har anlegget av E18 trolig hatt større positive virkninger for kulturminner og kulturhistoriske sammenhenger enn negative.

Lokale veger

Lokal vegutbygging gjelder i hovedsak utrettinger der vegen er ført utenom eldre bebyggelse. De fleste ble utført i siste del av 1980-tallet. Det gjelder for Gjerstad sentrum og et par miljøer med småbruksbebyggelse langs Rv. 39. Noe jordveg har gått tapt, men også her oppveies inngrepet av positive konsekvenser for bygningsmiljøene på grunn av trafikkavlastningen. Et eksempel på ensidig uheldig vegomlegging er utrettingen av svingen ved Prestfossen, der en ny bru har kilt seg mellom en gammel steinhvelvbru og det verneverdige anlegget ved Prestfossen Mølle.

6.2.2 Større anlegg

Det meste av anleggs- og byggeaktivitetene i nyere tid har vært konsentrert til et belte langs E18. Kommuneplanen for 1991 - 2002 viser at kommunens planlagte nærings- og boligområder ligger her, bl.a. Brokelandsheia næringspark og servicesenter. Området som ble bygd ut på 1980- og 90-tallet var i hovedsak marginal utmark mellom mindre gårdsgrender. Det er ikke kjent at anleggene av Brokelandsheia næringspark og byggefeltene har ført til tap av kulturminner eller brudd på kulturhistoriske sammenhenger.

Den noe eldre bebyggelsen langs E18 på Fiane (fra 1900-tallet) er fortettet. De nye nærings- og boligområdene langs E18 har neppe brutt fysiske kulturhistoriske sammenhenger av betydning. Men

den klare tendensen til å konsentrere aktiviteter i dette området har vært oppfattet som en trussel mot det gamle Gjerstad tettsted som kommunens senter. Tanker har vært luftet om å flytte kommuneadministrasjonen dit.

De to større hyttefeltene i Gjerstad, Hausnes og Tegårdsvatnet ble bygd ut på 1960- og 70-tallet. Det er ikke kjent om de har hatt konsekvenser for kulturminner eller sammenhenger. Det er ingen registreringer i disse områdene.

Gjerstad kommune og historielaget i samarbeid med Sundet der ny og gammel E18 krysser Statens Vegvesen har ryddet bevarte partier av den Gjerstadvassdraget. "Vestlandske Hovedveg" over Østerholtheia

6.2.3 Den registrerte bebyggelsen fra 1900-tallet

MOV-undersøkelsen år 2000 skilte i første omgang ikke ut hus datert til 1900-tallet. For at tallene for undersøkelsen i ulike deler av landet skulle bli mest mulig sammenliknbare, ble det i 2001 besluttet at bare hus bygd før 1900 skulle med. Analysene for år 2000 ble da omarbeidet i henhold til dette. Vi skal her oppsummere noen av resultatene/forskjellene med 1900-talls bebyggelsen inkludert.

I Gjerstad var det opprinnelig registrert 36 objekter fra 1900-tallet. 25 var med i undersøkelsesgrunnlaget, og 5 av disse har gått tapt. Den prosentvise andelen av tapet for hus fra 1900-tallet er dermed svært høy – 20 %, over tre ganger så stort som gjennomsnittet i Gjerstad. Det påvirker tapet totalt, som inkludert 1900-talls registreringene blir en tanke høyere – 6,2 % mot 5,6 %.

Resultatet av analysen med hus fra 1900-tallet inkludert skiller seg ellers ikke vesentlig fra analysen med øvre tidsgrense til 1900, men enkelte tendenser framstår klarere.

Den viktigste forskjellen gjelder analysen av tap og sosiale kategorier. Med hus fra 1900-tallet inkludert, blir den prosentvise andelen hus som har gått tapt i kategorien "Arbeider, husmann, tjenestemann" større enn kategorien "Bonde". Andelen truede hus på grunn av dårlig teknisk tilstand i samme kategori blir også noe større. Småårsbebyggelsen framstår dermed som noe mer redusert og truet, enn det hovedanalysen gir inntrykk av.

Med 1900-talls hus inkludert omfatter materialet flere representanter for andre samfunnssektorer enn primærnæringen. Dette reflekterer utviklingen etter 1900 mot et mer komplekst samfunn. Det vises også i tapene

Når det gjelder tap og bygningstyper er det ingen sporbare forskjeller med 1900-talls hus inkludert.

7 Saksbehandling, planforhold m.m.

7.1 Bruk av SEFRAK-materialet i kommunen

Gjerstad kommune har et komplett kopisett av SEFRAK-skjemaer (med god kopikvalitet) som blir brukt av saksbehandlerne ved behov. Saksbehandlerne har tilgang på SEFRAK gjennom bygningsdelen i GAB-registeret, og denne brukes. Kartfestingen er tilgjengelig digitalt. Kommunen har ikke papirsett av SEFRAK-kartene, men flere saksbehandlere har tilgang til den digitale kartfestingen. Det er innarbeidet rutiner for å bruke SEFRAK-materialet i saksbehandlingen på flere nivåer. De fleste som jobber på kommunen har god lokalkunnskap om den eldre bebyggelsen, og ved bygge- og reguleringsaker blir det trukket inn informasjon fra flere av de ansatte.

Gjerstad har hatt lønnet kultursekretær fra 1984, først i 25%, så i 50% stilling. Kultursekretæren har hovedansvaret for kulturminner og SEFRAK-materialet. Ved planbehandling og byggesaker som berører SEFRAK-registrerte hus eller andre kulturminner blir kultursekretæren trukket inn.

Gjerstad kommune har et aktivt historielag som er frivillig høringsinstans.

Ved planarbeid og byggesaker der SEFRAK-registrerte bygninger, eller andre "anerkjente" kulturminner er involvert, blir fylkekommunens kulturetat kontaktet.

7.2 Planforhold

Bygninger fredet etter kulturminneloven

Det er femten vedtaksfredete bygninger i Gjerstad. Åtte befinner seg på Egeland's Verk, dette er seks arbeiderboliger, én direktørbolig og én hovedbygning. På Gjerstad prestegård er hovedbygningen, stabburet og sidebygningen med forpakterbolig og vognskjul fredet. På Holmen, Norges husflidslags kurscenter, er to våningshus, ett stabbur og én drengestue fredet.

Spesialområde bevaring etter plan og bygningsloven

Området som omfatter de fredete bygningene på Egeland's Verk er regulert til Spesialområde bevaring.

Kommuneplanen, verneplaner, prosjekter

Egeland Verk er vist som båndlagt kulturvernområde på kommuneplanens arealdel 1991–2002. Arealplanen er nå under revisjon. Gjerstad har ingen kulturminnevernplan. Museumskomiteen arbeider for tiden med å få utarbeidet et kart med kulturminner påsatt og en beskrivelse knyttet til. Kartet vil foreligge digitalt. Det vil ikke ha noen formel status i plansammenheng.

Kommunen har flere prosjekter som omfatter kulturminner i en større sammenheng. En museumsplan etter øko-museumsmodellen ble vedtatt 7. mars 1996. Vestøl skolemuseum er et resultat av denne.

Gjerstad kommune er engasjert i et interkommunalt samarbeid om flerbruksplan for Gjerstadvassdraget. En tiltaksplan ble vedtatt i 1995. Som et resultat forelå en kulturminneguide i 1997. Turstier er opparbeidet og det arbeides med å utvide turvegnettet. Kulturminner langs Gjerstadvassdraget har prioritet.

Gjerstad kommune har vært engasjert i veghistoriske prosjekter i samarbeid med Statens Vegvesen og Historielaget. Flere eldre veger er gått opp og ryddet. Kulturminner langs dem er registrert og merket med informasjonsskilt. Generelt har samferdselsminner som gamle veger og jernbaneminner anerkjent status som kulturminner.

Nasjonal registrering av verdifulle kulturlandskap

Rapporten "Verdifulle kulturlandskap i Norge" (1994) har med ett område fra Gjerstad i kategorien spesialområder i jordbrukets kulturlandskap med stor nasjonal verdi. Det er område nr. 27 Melås; "Gård med artsrike og varierte kulturmarker, bl.a. gammel lauvingsli med varmekjære arter." Deler av gården Melås er fredet som naturreservat. Her ligger også Lia, en bevart husmannsplass. Egelandts Verk er nevnt som område med stor regional verdi.

7.3 Tilskudd til eldre bygninger og kulturlandskap

Tilskudd over posten "Materielt bygningsvern" til bygninger 1990 – 2000

I perioden 1990–2000 er det tildelt kr 55.000 til istandsetting av 4 eldre bygninger i Gjerstad over denne posten. Kr 30.000 ble gitt til to av kommunens fredete bygninger. En møllebygning ved Gjerstadvassdraget og ei smie delte de øvrige kr. 25.000. Søknadsummen var kr. 682.753 fra i alt sju søkere.

STILK - spesielle tiltak i landbrukets kulturlandskap

Tilskuddsordningen STILK har som formål å fremme vedlikehold og utvikling av kulturlandskap som et miljøgode, der dette ikke skjer ved vanlig landbruksdrift. STILK har i de senere år ført til økt tilskudd til freda og verneverdige bygninger i landbruket, og det gis langt mer gjennom denne ordningen enn gjennom posten for materielt bygningsvern (over). I perioden 1990–2000 har ti søkere i Gjerstad fått støtte til vedlikehold av bygninger gjennom STILK. Antallet hus det gjelder er noe høyere. Bygningstypene det gjelder varierer. I tillegg er det gitt støtte til ca. 14 prosjekter som går på rydding av kulturlandskap, tilgjengelighet, informasjon m.m. Flere ligger i tilknytning til Gjerstadvassdraget. Det har ikke lyktes å få summene for STILK-midler gitt til bygninger og kulturlandskap i Gjerstad.

Nils Vevstads hytte i Øygardslia, teikna av A. Bakken etter ein teikning av Finn Raushammer.

Nils Vevstads jordhytte i Øygardslia i Øvre Gjerstad ble valgt til Gjerstad kommunes kulturminne i kulturminneåret 1997. Hytta ble bygd i 1921 av Nils Vevstad som bodde her i nesten 30 år. Den ble SEFRAK-registrert i 1993 og var da i svært dårlig forfatning. Med premien på kr 3500 fra kulturminnestafetten, kr 5000 fra bygdefolket er hytta nå satt i stand. (Illustrasjonen er hentet fra Gjerstad Bygdesoga 8. hefte.)

0911-204-038. Historielaget i Gjerstad har satt i stand utløa på Øvre Lunde i Øvre Gjerstad ved dugnad og STILK-midler.

0911-203-055. Prestfoss Mølle ved Gjerstadvassdraget var svært forfallen ved registreringen i 1992. Hus og damanlegg er nå under utbedring. Eieren har fått tilskudd over posten "Materielt bygningsvern" og søker om STILK-midler (foto 2000).

Kilder

Litteratur

Ausland, T. 1996. *Museumsplan for Gjerstad kommune*.

Christensen, A. L. 1983. *En skogsbygd på Sørlandet. Kulturminner fra nyere tid i Vegårdsvassdraget, Aust-Agder*. Riksantikvarens rapporter 7.

Fløystad, I. 2000. *Heimen 2 – 2000*. "Jernverkene i Nedenes amt: produksjonen på 1700-tallet."

Gjerstad kommune 1992. *Kommuneplanen 1991–2002. Kommuneplanens arealdel*.

Hagelia, M.; Grøvik, I.; Vevstad, A.; Kveim, T. *Gjerstad. Av bygdesoga*. Bind 1–9. Gjerstad historielag.

Hellerdal, K. 1998. *Fortidsvern, 3 1998*. "4-vinduershuset."

Hopstock, C.; Austland, G.; Ausland, T. 1961. *Søndeled V. Risør*.

Masdalen, K. O. 1997. *Kulturminneguide for Gjerstadvassdraget*. Tvedestrand

Vevstad, A. 1987. *Gjerstad kommune 1837–1987*. Gjerstad historielag.

Vevstad, A. 1995. *Kvardagssmil og alvor. I Gjerstad 1940–1945*. Gjerstad kommune.

Vevstad, A. 1979. *Lars Skjeldsø. Frå hverdagslivet i Øvre Gjerstad. 1850–1890*. Kristiansand

Aas, A. L. 1978. *Fortidsvern nr. 3 1978*. "Holmen gård i Gjerstad".

Utrykte kilder, arkiv m.m.

SEFRAK-registreringen Gjerstad 1984–94, skjemaer og kart.

Statistisk sentralbyrå. 1981. *Dokumentasjon 1980*. Kongsvinger.

Statistisk sentralbyrå. 1992. *Folke- og bolig telling 1990*. Oslo-Kongsvinger.

Statistisk sentralbyrå. Faktaark, 1999. *Jordbruks tellingen Gjerstad*. (WWW.ssb.no)

Statistisk sentralbyrå. Faktaark, 1999. *Kommunefakta Gjerstad*. (WWW.ssb.no)

Statistisk sentralbyrå. 2001. *Befolkningsutviklingen i kommunene 1951–99* (WWW.ssb.no)

Statens kartverk. *Topografisk hovedkartserie M711*

Muntlig informasjon: Torbjørn Ausland, Gjerstad kommune.

Eldre kart: Nedenes Amt 1:2000, 1858, 1899–1901. Rektangelkart 1:100 000, 1938. Statens kartverk Hønefoss.

Vedlegg 1. Bygningstyper: tap - endring

Bygningstype	Undersøkt		Tapt		Gjenstående		Endret: A, B, C*		A: stor endring*		B: middeis endring*		C: liten endring*		Står*		Uendret*	
	antall	%	antall	%	antall	%	antall	%	antall	%	antall	%	antall	%	antall	%	antall	%
0911 Gjerstad	278	5	2	2%	273	98%	60	22%	8	3%	27	10%	25	9%	5	2%	208	76%
Bolighus	64	8	13%	56	88%	7	13%	0	0%	1	2%	6	11%	0	0%	49	88%	
Sidebygning	20	2	10%	18	90%	3	17%	0	0%	0	0%	3	17%	0	0%	15	83%	
Stabbur, loft	40	5	13%	35	88%	4	11%	1	3%	0	0%	3	9%	0	0%	31	89%	
Andre mindre uthus	124	15	12%	109	88%	14	13%	1	1%	1	1%	12	11%	0	0%	95	87%	
Mindre uthus i/nær tunet	3	0	0%	3	100%	1	33%	0	0%	0	0%	1	33%	0	0%	2	67%	
Fjøs, stall, løve	115	12	10%	103	90%	16	16%	2	2%	2	2%	3	3%	11	11%	87	84%	
Driftsbygning	118	12	10%	106	90%	17	16%	2	2%	3	3%	12	11%	0	0%	89	84%	
Driftsbygninger tilkn. tunet	10	1	10%	9	90%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	7	78%	
Utløe, sommerfjøs	1	0	0%	1	100%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	1	100%	
Kvern, sag	1	0	0%	1	100%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	
Kole	22	0	0%	22	100%	2	9%	0	0%	0	0%	2	9%	1	100%	0	0%	
Seterbu/sel	4	0	0%	4	100%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	4	100%	
Seterløe	3	0	0%	3	100%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	3	100%	
Seterfjøs	7	0	0%	7	100%	1	14%	0	0%	1	14%	0	0%	0	0%	6	86%	
Andre hus på setra	48	1	2%	47	98%	3	6%	0	0%	1	2%	2	4%	3	6%	41	87%	
Hus i utmark, seter	4	0	0%	4	100%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	4	100%	
Næringsbygg	4	0	0%	4	100%	2	50%	0	0%	0	0%	2	50%	0	0%	2	50%	
Forretningsbygg	1	0	0%	1	100%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	1	100%	
Kirke, kapell	7	0	0%	7	100%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	7	100%	
Skole	1	0	0%	1	100%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	1	100%	
Forsamlingshus	2	0	0%	2	100%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	2	100%	
Hytte	1	0	0%	1	100%	1	100%	0	0%	0	0%	1	100%	0	0%	0	0%	
Annet	1	0	0%	1	100%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	1	100%	
Ukjent	21	0	0%	21	100%	3	14%	0	0%	0	0%	3	14%	0	0%	18	86%	
Andre hustyper	589	33	6%	556	94%	97	17%	11	2,0%	32	6%	54	10%	8	1%	451	81%	
Gjerstad totalt																		

* gjenstående 100 %

Vedlegg 2. Kretser: tap - endring

0911 Gjerstad Kretser	Undersøkt		Tapt		Gjenstående		Endret A, B, C*		A. stor endring*		B. middels endring*		C. liten endring*		Står*		Jendret*		
	antall	%	antall	%	antall	%	antall	%	antall	%	antall	%	antall	%	antall	%	antall	%	
101 Fiene	21	3	14 %	3	14 %	18	86 %	4	22 %	0	0 %	1	6 %	3	17 %	1	6 %	13	72 %
102 Eikeland	46	4	9 %	4	9 %	42	91 %	10	24 %	0	0 %	3	7 %	7	17 %	0	0 %	32	76 %
103 Brokeland	12	0	0 %	0	0 %	12	100 %	7	58 %	2	17 %	1	8 %	4	33 %	0	0 %	5	42 %
104 Gryting	78	7	9 %	7	9 %	71	91 %	15	21 %	1	1 %	3	4 %	11	15 %	2	3 %	54	76 %
105 Sundebu	11	3	27 %	3	27 %	8	73 %	2	25 %	0	0 %	0	0 %	2	25 %	0	0 %	6	75 %
106 Holte	47	3	6 %	3	6 %	44	94 %	8	18 %	0	0 %	2	5 %	6	14 %	1	2 %	35	80 %
107 Sunde	45	1	2 %	1	2 %	44	98 %	8	18 %	2	5 %	0	0 %	6	14 %	2	5 %	34	77 %
201 Ulftveit	58	4	7 %	4	7 %	54	93 %	5	9 %	2	4 %	1	2 %	2	4 %	0	0 %	49	91 %
202 Gjerstad	11	0	0 %	0	0 %	11	100 %	1	9 %	0	0 %	0	0 %	1	9 %	0	0 %	10	91 %
203 Eskeland	63	1	2 %	1	2 %	62	98 %	6	10 %	0	0 %	2	3 %	4	6 %	0	0 %	56	90 %
204 Mostad	53	3	6 %	3	6 %	50	94 %	9	18 %	0	0 %	7	14 %	2	4 %	0	0 %	41	82 %
205 Lundén	61	3	5 %	3	5 %	58	95 %	8	14 %	2	3 %	5	9 %	1	2 %	0	0 %	50	86 %
206 Løtte	54	1	2 %	1	2 %	53	98 %	9	17 %	2	4 %	5	9 %	2	4 %	1	2 %	43	81 %
207 Heiland	14	0	0 %	0	0 %	14	100 %	3	21 %	0	0 %	1	7 %	2	14 %	0	0 %	11	79 %
208 Bjørnestad	15	0	0 %	0	0 %	15	100 %	2	13 %	0	0 %	1	7 %	1	7 %	1	7 %	12	80 %
Gjerstad totalt	589	33	6 %	33	6 %	556	94 %	97	17 %	11	2 %	32	6 %	54	10 %	8	1 %	451	81 %

* gjenstående 100 %

